

Caert Thresoor

De ontwikkeling van
taal- en cultuurkaarten

Holland en Utrecht
in het *Tooneel der
Steden*

De bron van Van
Keulens gedrukte
kaart van Nieuw
Matheleage

De *Comitatus
Zutphania* van
Kaerius en Visscher

2014 - 4 **33**

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 111 Nicoline van der Sijs
De ontwikkeling van taal- en cultuurkaarten
- 122 Jaap Buit
Kaartbeschrijvingen van Holland en Utrecht in het Toonneel der Steden van Joan Blaeu.
- 129 James C. Armstrong
De bron van Van Keulens gedrukte kaart van Nieuw Matheleage
- 135 Arie de Zeeuw
De Comitatus Zutphania van Kaerius en Visscher: Van landkaart naar nieuwskaart en weer naar landkaart
- 142 Kaartencollecties in Nederland
- 145 Besprekingen
- 148 Varia Cartographica
- 150 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Afbeelding omslag:

Detail: Louis Raemaekers,

Een Satirieke Kaart van Europa (Utrecht 1914).

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Gijs Boink, dr. Kees van Grootheest, Ron Guleij, Capt. Hans Kok, dr Ferjan Ormeling, drs. Marleen Smit, drs Martijn Storms, Erik Walsmit
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen met een vertraging van drie jaar; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2509 LM Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Secr.: Martijn Storms, Koerlingwei 10, 6843 XS Arnhem
ABN AMRO - rek.nr.: 40.85.79.447

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00; België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO, rek.nr. 40.85.79.447

BIC: ABNANL2A; IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De redactie dankt de onderstaande **Vrienden** van **Caert-Thresoor**

G. van Loon, Antwerpen

Peter van der Krogt, Delft

H. Kok, Lisse

Steef Lemmers, Lisse

M. Ostermann, Monnickendam

D. de Pagter, Telluride, USA

H.J. Verhoeff, Wassenaar

Sichting Historische Cartografie van de Nederlanden

Leen Helmink, Amersfoort, www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek, www.irisglobes.nl

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem, www.bubbkuyper.com

MERCATOR

Achter Clarenburg 2

3511 JJ Utrecht - NL

Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

De ontwikkeling van taal- en cultuurkaarten

In februari 2014 heeft het Amsterdamse Meertens Instituut de Kaartenbank gelanceerd: www.meertenskaartenbank.nl, een website met een index van ongeveer 30.000 taal- en cultuurkaarten van de Lage Landen, waarvan bij ongeveer de helft doorgeklikt kan worden naar een digitale afbeelding. Ter gelegenheid van de lancering is het boekje *De Kaartenbank. Over taal en cultuur* verschenen, waarin verschillende medewerkers van het Meertens Instituut een kaart uit de Kaartenbank bespreken. In *Caert-Thresoor 2014, 2* is een signalering van boekje en Kaartenbank te vinden. In dit artikel beschrijf ik het ontstaan en de ontwikkeling van taal- en cultuurkaarten: thematische kaarten met de verspreiding van een taal of volkskundig verschijnsel.¹ Aan die ontwikkeling leverden binnen- en buitenlandse geleerden een bijdrage. Het begon allemaal met het verzamelen van losse feiten.

Oude tekstverzamelingen

In de zestiende en zeventiende eeuw verbreedden de Europeanen hun horizon op het eigen continent en naar nieuwe continenten. Daardoor kwamen ze in aanraking met veel tot dan onbekende volkeren en talen. Ze raakten geïnteresseerd in de verwantschappen tussen de talen en de vraag wat de oorspronkelijke taal was. In de Middeleeuwen was men er, met een beroep op de Bijbel, zeker van dat dat het Hebreeuws was, maar na de Middeleeuwen sloeg de twijfel toe.

Om daarover meer te weten te komen,

1. In 1500 tekende de Duitse kartograaf Erhard Etzlaub de 'Romweg-Karte', waarmee pelgrimgangers de weg naar Rome konden vinden. Op deze kaart gaf hij de aan Duitsland grenzende landen en taalgebieden met verschillende kleuren aan: de politieke grenzen vallen vaak samen met taalkundige grenzen. De kaart is gericht op het zuiden. Bron: Wikimedia.

Prof. dr. N. van der Sijs is hoogleraar Historische taalkunde van het Nederlands in de digitale wereld aan de Radboud Universiteit Nijmegen en senior onderzoeker bij het Meertens Instituut Amsterdam

legde men woord-, tekst- en schriftverzamelingen van talen aan.²

Als tekst gebruikte men meestal het Onzevader (Mattheüs 6: 9-13). In 1555 publiceerde de Zwitserse geleerde Conrad

Gesner de eerste gedrukte compilatie van de dan bekende talen in de wereld in het Latijnstalige werk *Mithridates: de differentis linguarum* (Mithridates: over de verschillende talen). De titel verwijst naar

de Pontische koning Mithridates VI uit de eerste eeuw voor Christus, die naar verluidt alle talen kende die in zijn rijk werden gesproken. In het werk beschreef Gesner ongeveer 130 talen. In de daaropvolgende eeuwen zette de verzameldrift door. Toen Johann Christoph Adelung in 1806 een nieuwe compilatie publiceerde, onder de titel *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde*, kon hij het aantal van 130 door Gesner beschreven talen dan ook uitbreiden tot een kleine 500.

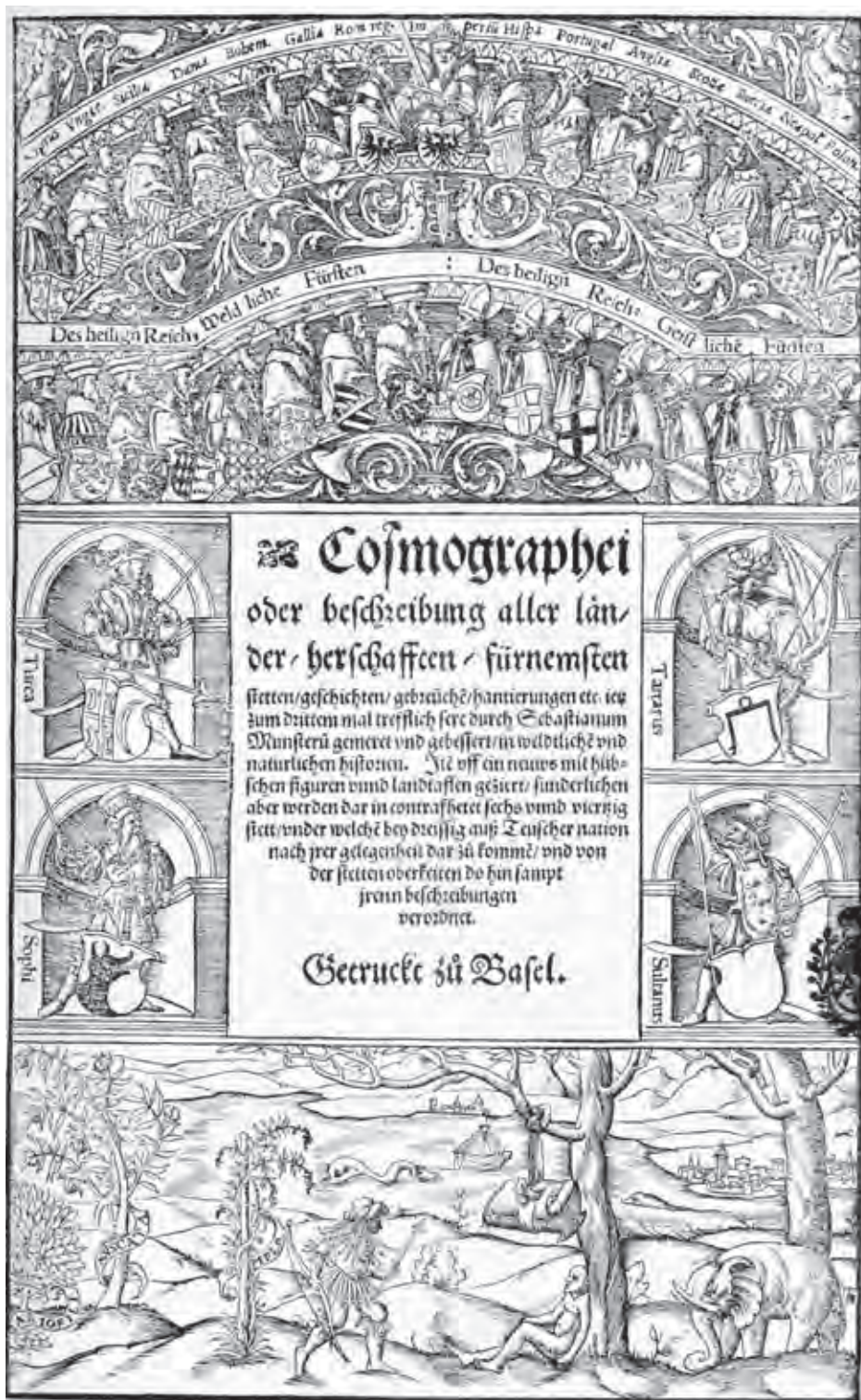
De eerste thematische kaarten

De vijftiende- en zestiende-eeuwse ontdekkingstochten stimuleerden ook de productie van kaarten. Men herontdekte het boek *Kosmographia* (bekender onder de Latijnse naam *Geographia*), een gids voor het maken van kaarten die de Griek Claudius Ptolemaeus in de tweede eeuw na Christus had samengesteld. Behalve topografische kaarten ging men in de zestiende eeuw voor het eerst ook thematische kaarten tekenen, met de ruimtelijke verbreiding van niet-topografische verschijnselen.

Het begon ermee dat men anderssoortige informatie toevoegde aan een topografische kaart. Het oudste voorbeeld is van de Duitse kartograaf Erhard Etzlaub, die in 1500 op zijn 'Romweg-Karte', een kaart die pelgrimsgangers de weg naar Rome wees, de aan Duitsland grenzende landen en taalgebieden met verschillende kleuren aangaf (zie afbeelding 1). Hoewel deze kaart wel de oudste taalkaart is genoemd,³ is dat onjuist: de kleuren vallen samen met politieke grenzen, en niet met taalgrenzen – dat blijkt het duidelijkst uit het feit dat de Zuidelijke Nederlanden in hun geheel geel zijn gekleurd, ook al liep ook toen al de Frans-Nederlandse taalgrens dwars door dit gebied.

In twee volgende Duitse werken is wel expliciete informatie over taalgebruik te vinden, en in beide gevallen betreft het de taalgrens tussen het Duits en Slavisch. In 1544 vermeldde Sebastian Münster in zijn geografische handboek *Cosmographia Universalis* – de titel refereert aan het werk van Ptolemaeus – dat de Oder in Silezië de taalgrens vormt tussen Duits en Slavisch (zie afbeelding 2).⁴

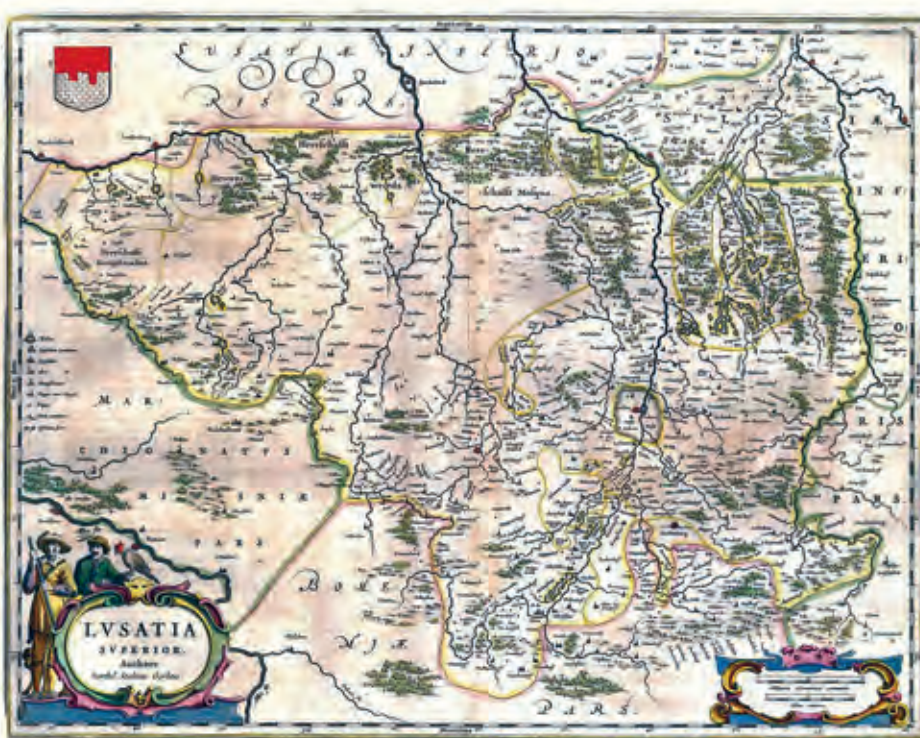
In 1593 tekent Bartholomäus Schultz of Scultetus de eerste echte taalkaart. De kaart, getiteld 'Lusatia superior' (zie afbeelding 3), bevat het gebied Oberlausitz – een onderdeel van Silezië – met de aangrenzende gebieden. Schultz geeft met gele stippellijnen de taalgrens tussen

2. Titelpagina van het geografische handboek *Cosmographia Universalis* van Sebastian Münster uit 1544, Bazel, met de Oder in Silezië als taalgrens tussen Duits en Slavisch. Bron: www.digitalis.uni-koeln.de/Muenster/muenster_index.html.

Slavisch- (Oppersorbisch) en Duitssprekende plaatsen aan. Het materiaal verzamelde hij in zeven reizen die hij door het gebied maakte tussen 1581 in 1583: een vroege vorm van veldwerk. De kaart van Schultz verscheen later in licht gewijzigde vorm in de atlassen van Mercator-Hondius en Blaeu, en werd ook in Duitsland herdrukt.⁵

In dezelfde periode werd in de Lage Landen een nieuw type thematische kaart uitgevonden, namelijk de historische kaart. De ontwerper hiervan was de beroemde kartograaf Abraham Ortelius. Deze had in 1570 de eerste atlas in de moderne zin gepubliceerd, het *Theatrum Orbis Terrarum* ('Schouwtoneel van de gehele wereld'), zie afbeelding 4. Aan dit werk

3. De eerste echte taalkaart, getiteld 'Lusatia superior', werd in 1593 getekend door Bartholomäus Schultz of Scultetus; op de kaart van het gebied Oberlausitz is met gele stippellijnen de taalgrens tussen Slavisch- (Oppersorbisch) en Duitssprekende plaatsen aangeduid. Bron: Wikimedia.

voegde hij in diverse herdrukken telkens historische kaarten toe, in totaal 39, onder de titel *Parergon* 'Bijwerk'. Die kaarten betroffen de bijbelse geschiedenis en het Romeinse Rijk. In 1584 (herdruk 1594) tekende Ortelius de eerste kaart van de Nederlanden in de Romeinse tijd, getiteld 'Belgii veteris Typus' (zie afbeelding 5).⁶ De Rijn vormt de scheiding tussen het Romeinse Rijk (op de voor de afbeelding gebruikte kaart geel gekleurd) en de Germanen (groen gekleurd). Op de kaart staan de namen van de Germaanse stammen die in Romeinse bronnen zijn genoemd, waarbij Ortelius een chronologische laag heeft aangebracht door verschillende lettertypes te gebruiken voor oude, jonge en na-klassieke namen. Vermeld zijn onder andere de Friezen, Saksen, Bataven, Caninefaten, Chatti (Katten), en - in een ander lettertype - de Franken, over wie de Romeinen pas vanaf het midden van de derde eeuw na Christus berichten. De kaart van Ortelius is in de zeventiende eeuw herhaaldelijk gereproduceerd. Het is de oudste etnografische kaart, die tevens informatie over de verspreiding van talen (Latijn, Germaans) bevat.

Het Onzevader op de kaart

In de zeventiende eeuw heb ik geen nieuwe taalkaarten kunnen vinden. Die omis-sie viel ook de Duitse filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz op, want hij riep begin achttiende eeuw op tot actie, met de vaak aangehaalde uitspraak: 'Ik zou willen dat de grenzen van de taalgebieden vastgelegd worden en op kaarten worden aangegeven'.⁷ Deze uitspraak wordt gezien als het begin van de taalgeografie: het in kaart brengen van taalkundige feiten.⁸

In 1723 vervulde de Nederlandse geleerde Lambert ten Kate de wens van Leibniz

4. Titelpagina van het *Theatrum Orbis Terrarum* ('Schouwtoneel van de gehele wereld') van Abraham Ortelius, de eerste atlas in de moderne zin. In de editie uit 1575, Antwerpen, voegde Ortelius een nieuw type thematische kaarten toe, namelijk historische kaarten. Bron: Orteliusmaps.com.

5. In 1584 nam Abraham Ortelius in zijn *Theatrum Orbis Terrarum* de eerste historische kaart op van de Nederlanden in de Romeinse tijd: 'Belgii veteris Typus'. Hierop staan de namen van de Germaanse stammen die in Romeinse bronnen zijn genoemd. De Rijn vormt de scheiding tussen het Romeinse Rijk (op de voor de illustratie gebruikte kaart geel gekleurd) en de Germanen (groen gekleurd). Bron: Orteliusmaps.com.

door in zijn *Aenleiding (Inleiding) tot de kennisse van het verbevene deel der Nederduitsche sprake* de allereerste taalkaart van Europa op te nemen. Deze kaart toont de 'volk- en tael-verspreiding over Europa': het is dus zowel een etnografische als een taalkundige kaart (zie afbeelding 6). In deze periode maakte men daartussen geen verschil, men meende dat ieder volk zijn eigen taal had. De taalverspreiding hing, volgens de toenmalige opvattingen, samen met de verspreiding van de nakomelingen van Noach over de aarde na de zondvloed. Ten Kate reconstrueerde het verloop van de verspreiding sinds Noach door de kennis over de op dat moment in Europa gesproken talen – waarvan hij in de begeleidende tekst het Onzevader afdruckte – te combineren met de historische kennis over volksverplaatsingen. Op zijn kaart waren de Lage

Landen bevolkt door Franken, Friezen en Saksen. De Duitser Gottfried Hensel ging in zijn overzichtswerk *Synopsis Universae Philologiae* uit 1741 nog een stapje verder. Terwijl Ten Kates kaart zich beperkte tot de Europese talen, tekende Hensel kaarten van alle vier bekende continenten (Europa, Azië, Afrika en Amerika): op ieder continent noteerde hij de namen van de landen, gevolgd door het Onzevader in de aldaar gesproken taal (zie afbeelding 7, 8). Voor de Nederlanden ('Belgica') was dat: 'Onse Vader, die in de hemelen [zijt]. Uwen naem werde geheyligt.' Hiermee was Hensel de eerste geleerde die concrete taalverschijnselen in kaart bracht.

Nieuwe materiaalverzamelingen

Tot de negentiende eeuw hield men zich bezig met de verschillen *tussen* talen,

niet *binnen* talen. Met de opkomst van de Romantiek kregen onderzoekers voor het eerst belangstelling en waardering voor de taal en cultuur van het volk, en gingen ze informatie verzamelen over dialecten, sprookjes en sagen, liedjes, mythes, volkskunst en volksgebruiken. Die informatie werd aanvankelijk lokaal verzameld, maar al gauw kwam de behoefte op naar gegevens over een groter gebied, zodat systematische vergelijkingen mogelijk werden. In 1790 werd de allereerste enquête naar het gebruik van streektalen en dialecten opgezet door Henri Grégoire, een van de leiders van de Franse Revolutie. Uit de antwoorden bleek dat de meerderheid van de Fransen een streektaal sprak en het Standaardfrans niet of nauwelijks beheerste. Grégoire vond dit een uiterst ongewenste situatie. In 1794 schreef hij dan ook voor de Nationale Conventie een

6. In 1723 nam Lambert ten Kate in zijn tweedelige *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, Amsterdam, een kaart op met de 'volk- en tael-verspreiding over Europa'; deze kaart geldt als de eerste taalkaart van Europa. Bron: Utrecht Universiteitsbibliotheek, MAG ODU 3793

Rapport sur la Nécessité et les Moyens d'anéantir les Patois et d'universaliser l'Usage de la Langue française, waarin hij pleitte voor het invoeren van één Franse nationale taal ten koste van de streektaalen.

In de napoleontische tijd werd in Frankrijk een nieuwe enquête georganiseerd. Ditmaal vroeg men niet alleen wat het gangbare dialect van een gemeente was, maar ook om een vertaling in dat dialect van de gelijkenis van de verloren zoon (Lucas 15:11-32). De enquête werd vanaf 1806 door baron Charles-Etienne Coquebert de Montbret, directeur van het Bureau de Statistique, uitgevoerd. Omdat de Zuidelijke Nederlanden ook tot het Franse Keizerrijk behoorden, leverde dit enkele vertalingen in Zuid-Nederlandse dialecten op, die meestal de oudste geschreven teksten in deze dialecten zijn.⁹

In de tweede helft van de negentiende eeuw kreeg de nieuwe onderzoeksmethode van de dialectenquête, die in Frankrijk was geïntroduceerd, navolging in de Lage Landen. Daarbij vroeg men niet langer naar vertalingen van bijbelpassages, maar legde men informanten ter vertaling lijsten voor met woorden en korte zinnetjes. Zo konden de antwoorden gemakkelijker met elkaar worden vergeleken. De eerste pogingen mislukten: er kwam nauwelijks respons op verzoeken die de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1852 en 1857 deed om vragenlijsten in te vullen. Het doel van de Maatschappij was de grenzen van de verschillende Nederlandse dialecten te achterhalen, naar het voorbeeld van de *Sprachkarte von Deutschland* die Karl Bernhardt in 1844 had ontworpen. Daarop greep de arts Johan Winkler terug naar de vertrouwde

methode van de bijbelvertaling: in 1870 riep hij informanten verspreid over het land op om een dialectvertaling te maken van de gelijkenis van de verloren zoon. Hij ontving reacties in 186 Nederlandse en Friese dialecten, die hij in 1874 publiceerde in zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*.

Meer succes had een enquête waarbij geografen en taalkundigen de handen ineensloegen. In 1879 zond het Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam (opgericht in 1873) op verzoek van de taalkundige J.H.C. Kern een vragenlijst uit met 184 vragen over woorden en zinnen; in 1895 volgde een tweede lijst.¹⁰ Een 'linguïstische kaart van Nederland' was volgens Kern ook 'een welkom hulpmiddel voor ethnologische studiën'. De eerste indelingskaart van de Nederlandse dialecten was inmiddels in 1892 getekend

7. De Duitser Gottfried Hensel nam in zijn overzichtswerk *Synopsis Universae Philologiae* uit 1741, Neurenberg, taalkaarten op van alle vier bekende continenten: Europa, Azië, Afrika en Amerika. Op ieder continent noteerde hij de namen van de landen, gevolgd door het Onzevader in de aldaar gesproken taal. In de kantlijn nam hij verschillende schriftsoorten op. Bron: Wikimedia.

door de Duitse taalkundige Hermann Jellinghaus. In 1898 kon de Nederlandse taalonderzoeker Jan te Winkel op basis van het nieuwe materiaal een tweede overzichtskaart vervaardigen. Ook op het terrein van de volkskunde of etnologie werd druk verzameld. Zo gaf de Duitser A.H. Hoffmann von Fallersleben tussen 1830 en 1862 de twaalfdelige *Horae Belgicae* (de Nederlandse Horen of Tijdgodinnen) uit, met daarin een groot aantal belangrijke Middelnederlandse teksten, liederen, spreekwoorden en dergelijke. In de tweede helft van de negentiende eeuw verzamelde de neerlandicus G.J. Boekenoogen mondeling circulerende volksverhalen, raadsels, rijmen en liederen door oproepen in kranten en tijdschriften te plaatsen. De arts Cornelis Bakker was de eerste die systematisch verhalen en

liederen verzamelde via veldwerk onder boeren, knechten en vissers.¹¹ Maar de geografische verspreiding van cultuurverschijnselen zou pas in de twintigste eeuw meer systematisch in kaart worden gebracht.

Dialectgeografie

De dialectenquêtes leverden niet alleen informatie voor de indeling in dialectgroepen, maar ze maakten het ook mogelijk dialectverschijnselen te karteren, doordat ieder antwoord precies was gelokaliseerd. Zo leidden de dialectenquêtes tot een nieuwe discipline, die van de dialectgeografie. De Duitse taalkundige Georg Wenker tekende in de kleine publicatie *Das Rheinische Platt* uit 1877 als eerste kaarten over bepaalde dialectverschijnselen.¹²

Tussen verschillende taalvormen trok hij een grens, die hij in de tekst *Linie* of *Grenzlinie* noemde. Aan hem danken we de benamingen 'Benrather Linie' voor de grens tussen *maken/machen*, en 'Uerdinger Linie' voor de grens tussen *ich* en *ik*. De namen worden nog steeds gebruikt, ook in Nederlandstalige werken. Wenker stopte aan de Nederlandse grens, maar in 1902 trok de Nederlandse taalkundige Joseph Schrijnen het verloop van de beide linies door in Nederland. Dezelfde Wenker vervaardigde als eerste een echte dialectatlas: de *Sprachatlas des Deutschen Reichs* (1889-1923). Hiervoor vervaardigde hij een basiskaart met ruim 45.000 plaatsen. Informanten uit die plaatsen ontvingen schriftelijke enquêtes ter vertaling. Op de kaart tekende hij taalvormen, en hij trok gekleurde grenzen

8. De taalkaart van Europa uit *Synopsis Universae Philologiae* van Gottfried Hensel (1741, Neurenberg). Bron: Wikimedia.

tussen verschijnselen, die hij in een legenda verklaarde.¹³

Min of meer tegelijkertijd begon de Zwitserse taalkundige Jules Gilliéron met het samenstellen van dialectatlassen. Zijn eerste, uit 1881, is de *Petit atlas phonétique du Valais roman*.

Vernieuwend was dat Gilliéron het materiaal verzamelde door wat we tegenwoordig veldwerk noemen: hij ondervroeg informanten mondeling. De antwoorden schreef hij op een kaart. Voor de weergave van klanken ontwierp hij een fonetische transcriptie. Dit alles vormde het voorwerk voor de tiendelige *Atlas linguistique de la France* die Gilliéron samen met Edmond Edmont publiceerde tussen 1902-1914.

Nederlandse dialect- en volkskunde-atlassen

In de Lage Landen duurde het nog even

voordat er dialectatlassen van de grond kwamen.¹⁴

Die dialectatlassen waren het resultaat van verschillende nieuwe grootschalige dialectenquêtes, die vanaf 1925 werden opgezet. In 1925 verscheen het eerste deel van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, die liep tot 1982.

Ten behoeve van deze reeks publiceerden de taalkundigen G.G. Kloeke en L. Grootaers in 1926 een *Handleiding bij het Noord- en Zuid-Nederlandsch dialectonderzoek*. Kloeke nam hierin een basiskaart van het Nederlandse taalgebied op met een register van duizenden plaatsen en gehuchten in Nederland, Vlaanderen, Frans-Vlaanderen en het noordwesten van Duitsland, elk voorzien van een eigen nummer. Deze zogenoemde Kloekecodes worden tot op heden door alle Nederlandstalige dialectologen en volkskundigen gebruikt.¹⁵

Van 1931 tot nu stuurt het Meertens Instituut dialectvragenlijsten rond. De eerste resultaten verschenen tussen 1939 en 1972 in de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, later voortgezet als *Taalatlas van het Nederlands en het Fries* (1981-1988); op afbeelding 9 is een kaart uit deze atlas te zien. Op basis van nieuwe enquêtes verschenen vanaf 1998 een fonologische, morfologische en syntactische atlas van de Nederlandse dialecten. Daarnaast verschenen atlassen met betrekkelijk kleine collecties kaarten en atlassen die slechts een deel van het Nederlandse taalgebied bestreken. Maar uiteindelijk, zo blijkt uit de Kaartenbank, zijn de meeste dialectkaarten getekend *buiten* de grote atlassen: in dissertaties, monografieën en tijdschriften.

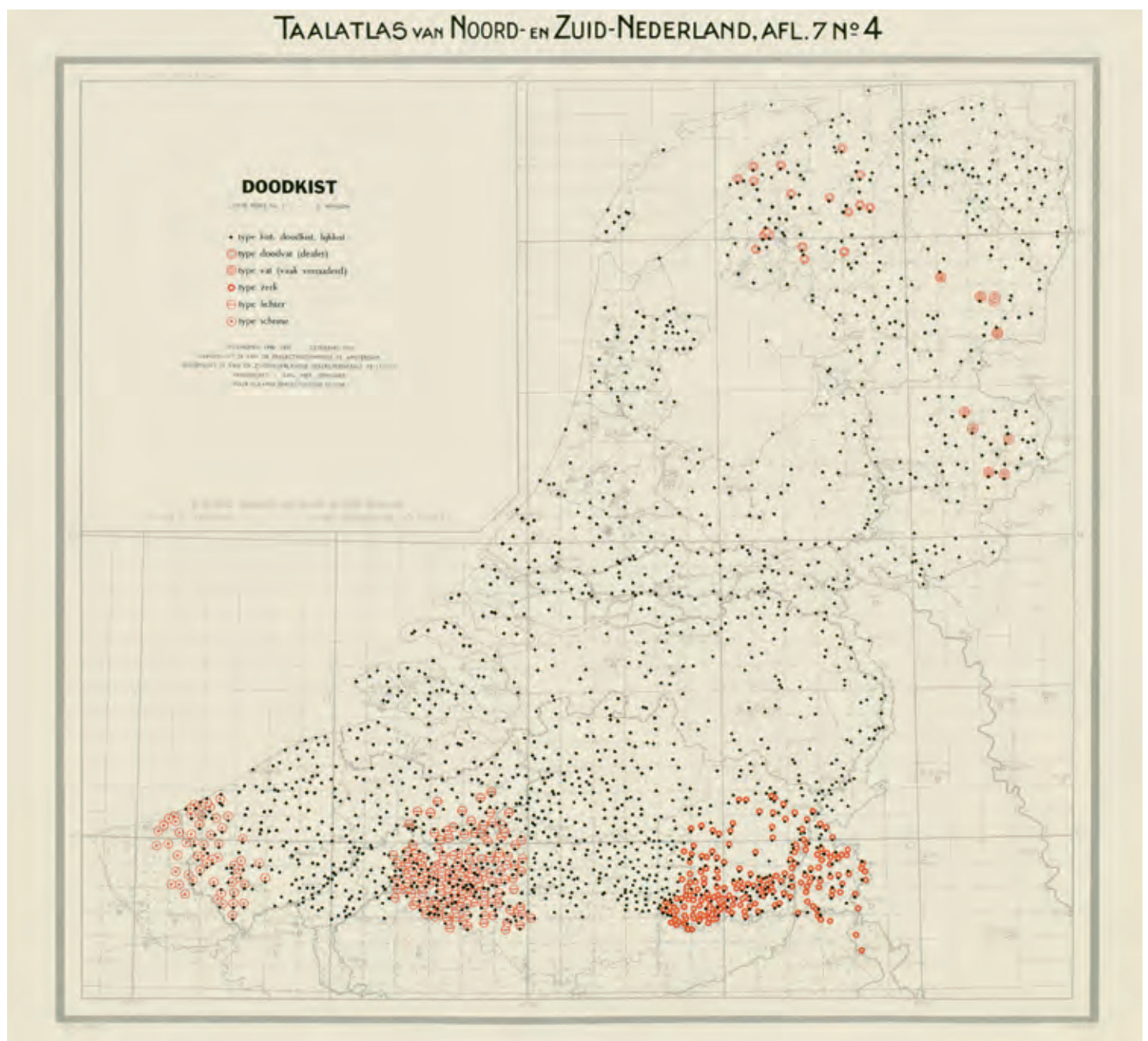
Vanaf 1934 werden ook volkskundige vragenlijsten uitgezonden, naar het voorbeeld van de *Atlas der deutschen Volks-*

kunde, die in 1928 was gestart. Men vroeg informanten bijvoorbeeld elke afweermiddelen ze kenden tegen een nachtmerrie, en welke verhalen ze kenden over kabouter. De antwoorden op de volkskundige vragenlijsten werden op volkskunde- of cultuurkaarten getekend: tussen 1959 en 1969 verschenen vier afleveringen van de *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams België*; voor een voorbeeld zie afbeelding 10. Daarna stopte de volkskundige kaartproductie, terwijl dialectkaarten tot op heden een belangrijke onderzoekspoot voor taalkundigen vormen. Hoe is dat te verklaren?

In de negentiende eeuw gingen beide disciplines er nog – net als eerder Ten Kate –

van uit dat de dialect- en cultuurgrenzen in de Lage Landen vroegere stamgrenzen tussen Franken, Friezen en Saksen weer spiegelen. Toen de dialectologen eind negentiende eeuw namen aan de verschillende dialectgroepen moesten geven, kozen ze dan ook Frankisch, Saksisch, Fries. Maar naarmate er meer dialectgegevens beschikbaar kwamen, bleek dat de grenzen per verschijnsel verschilden. De verklaring voor de loop ervan moest per geval worden onderzocht, en kon dus niet meer worden herleid tot de woongebieden van de oude Germaanse stammen – die overigens niet eens exact gelokaliseerd zijn. Vanaf dat moment gaf men de dialectgroepen neutralere

namen, bijvoorbeeld zuidoostelijke dialecten in plaats van Frankisch. Ondertussen bleken cultuurgrenzen, anders dan dialectgrenzen, nauwelijks te vinden, en als etnologen een cultuurgrens vonden, bleek die meestal jong te zijn en niets te zeggen over gebruiken uit het verre verleden; het theoretische uitgangspunt achter de volkskundige kaarten deugde dus niet. Daarom wendden de etnologen zich enigszins teleurgesteld af van de kartografie en sloegen nieuwe methodologische wegen in. Het gevolg is dat de cultuurkaarten in de Kaartenbank sterk in de minderheid zijn: van de 30.000 kaarten zijn slechts ongeveer 250 cultuurkaarten.

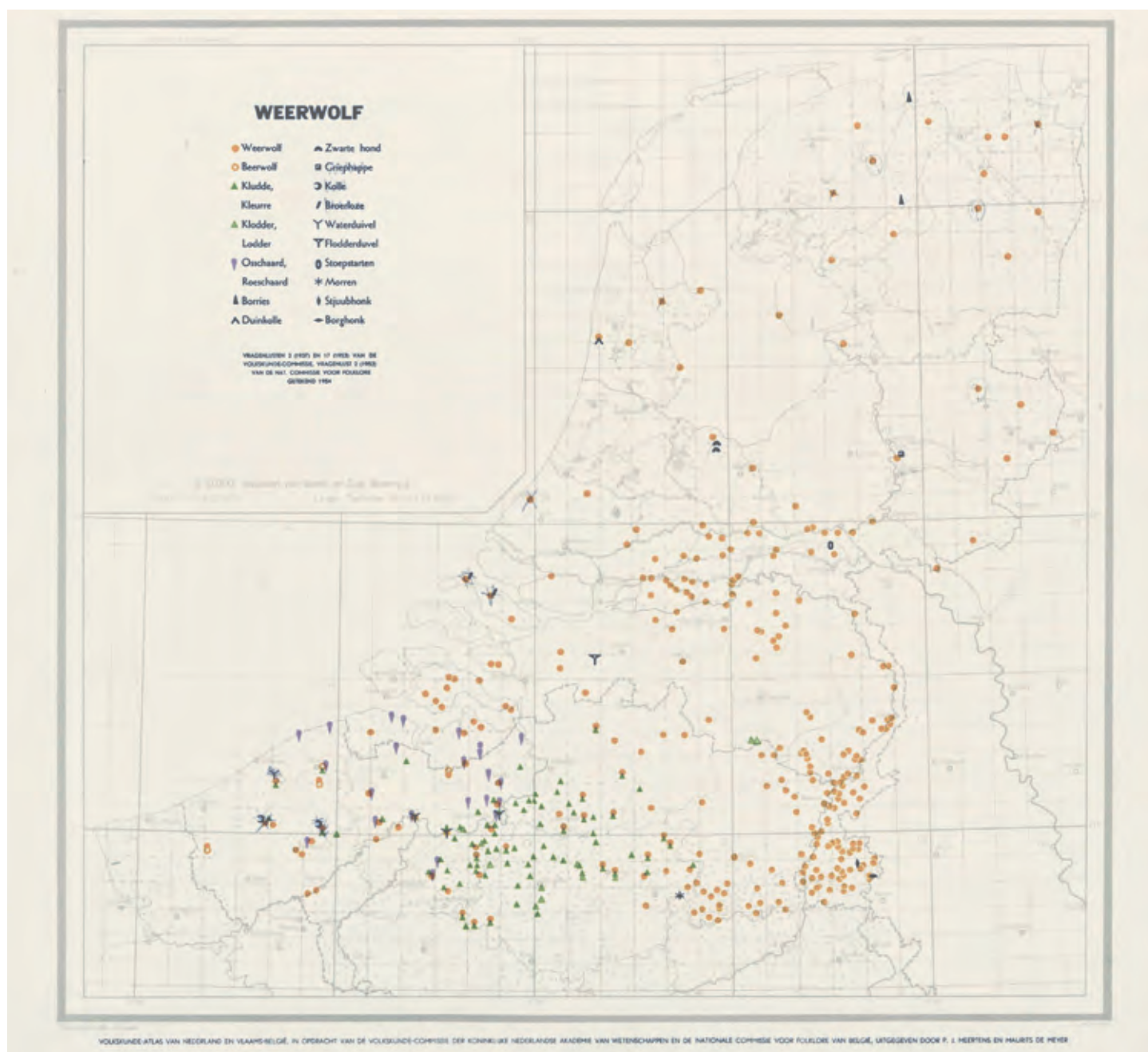
9. Een voorbeeld van een woordkaart: de verschillende benamingen voor een 'doodkist', in 1958 getekend voor de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* van L. Grootaers en G.G. Kloeke, Leiden. Bron: Meertens Instituut, 4 At c TNZN.

Kaartsoorten

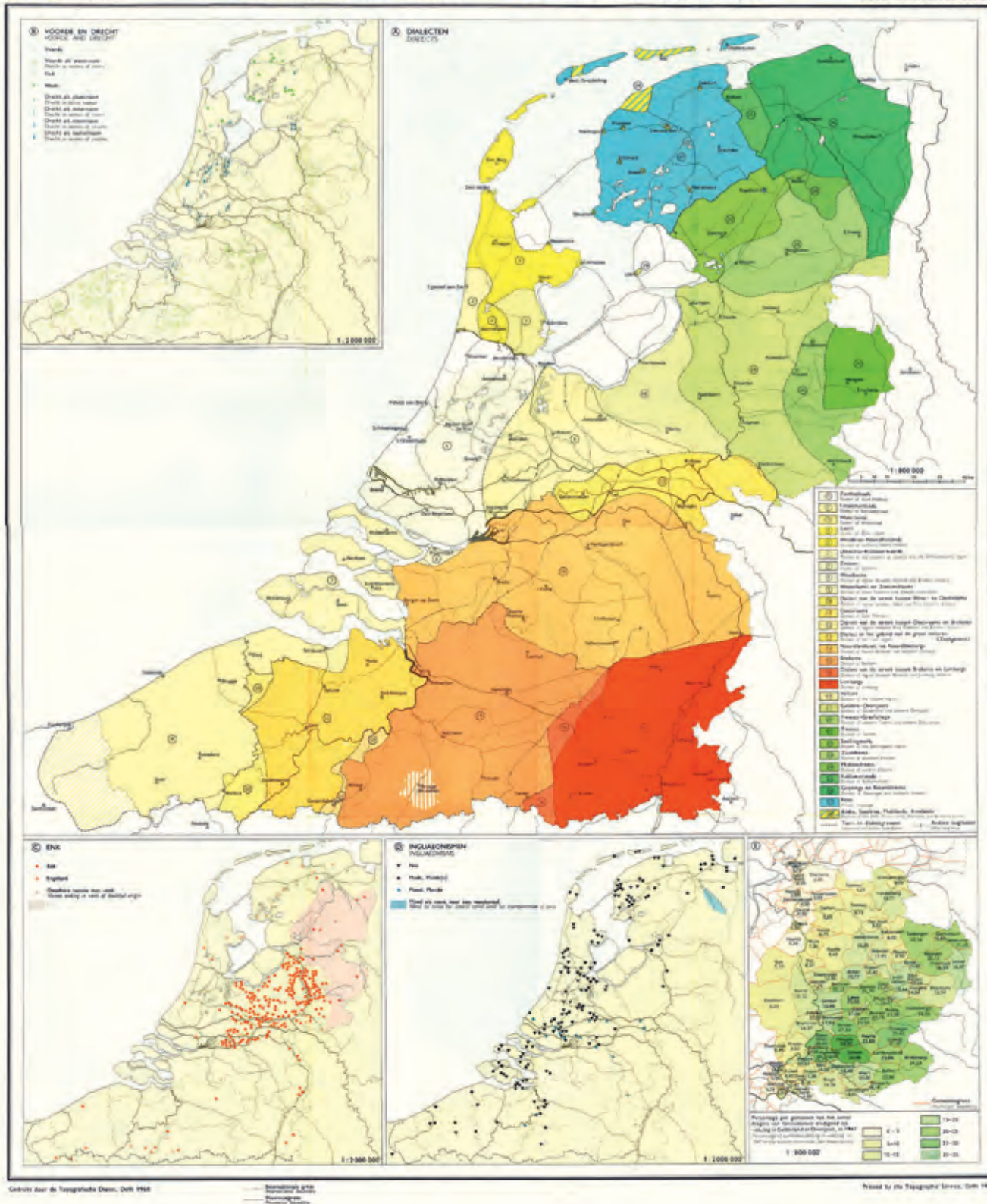
De circa 30.000 taalkaarten die in de twintigste en eenentwintigste eeuw zijn ontworpen, bevatten vele verschijnselen. Dankzij de Kaartenbank hebben we daarvan nu voor het eerst een overzicht. De taalkaarten kunnen op grond van het onderwerp worden onderverdeeld in 15 verschillende kaartsoorten (die op één kaart met elkaar kunnen worden gecombineerd).¹⁶ De oudste dialectkaarten die in Nederland getekend werden, betroffen indelingen van de Nederlandse dialecten in dialectgroepen. Indelingskaarten hebben door de hele geschiedenis van de dialectologie een belangrijke rol gespeeld. Het zijn eigenlijk syntheses van deelstu-

dies. De Kaartenbank van het Meertens Instituut bevat ruim 150 van dergelijke indelingskaarten, ook van kleinere regio's. Afbeelding 11 toont de bekendste indelingskaart. Op de overige kaartsoorten is de verbreiding van specifieke dialectverschijnselen getekend. Het grootste aantal kaarten draait om klanken of woorden: het zijn fonologische of fonetische kaarten, of woordkaarten. Op betekeniskaarten staat de verbreiding van verschillende betekenissen van een en hetzelfde woord, bijvoorbeeld de betekenissen van de broodnaam *stoet* (witbrood, tarwebrood, roggebrood etc.); benoemingsmotiefkaarten tonen bijvoorbeeld de namen voor een lieveheersbeestje die verwijzen naar

'God'. Morfologische kaarten tonen de verbreiding van verbuigingen en vervoegingen, bijvoorbeeld de verschillende vormen van het verkleinwoord *boompje* (*boomke*, *beumke*), terwijl syntactische kaarten de verbreiding van woordcombinaties of zinnen laten zien (*groter dan/als/of*). Incidenteel zijn frequentiekaarten en historische kaarten getekend. Ook bestaan er sociologische kaarten, die bijvoorbeeld dialectgebruik en dialectbeheersing tonen, en verspreidingskaarten, waarop de geografische verbreiding van een specifiek taalverschijnsel is getekend, zoals de verbreiding van het Fries. Op overzichtskaarten worden verschillende gegevens gecombineerd.

10. Een voorbeeld van een cultuurkaart: de plaatsen waar men het verschijnsel 'weerwolf' kent, en hoe het wordt genoemd, in 1959 getekend voor de *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams België* van P.J. Meertens en Maurits de Meyer, Antwerpen/Amsterdam. Bron: Meertens Instituut, 3900 IV.1 c VNNI.

11. De gezaghebbende indelingskaart van de Nederlandse dialecten die Jo Daan, hoofd van de afdeling Dialectologie van het Meertens Instituut, in 1969 tekende en die nog steeds wordt gehanteerd. Bron: Meertens Instituut, 8013 A c

Tot slot zijn er verschillende naamkundige kaarten: vanaf 1946 stuurde het Meertens Instituut enquêtes op het gebied van de naamkunde uit. De Kaartenbank bevat voornamenkaarten, familienamenkaarten en toponymische kaarten, bijvoorbeeld van plaatsen op *-lo* of *-dam*.

Kaarttypen

In de technische uitvoering van de kaarten, de kaarttypen, zijn in de Kaartenbank

acht typen te onderscheiden, die opnieuw met elkaar kunnen worden gecombineerd op één kaart. De oudste kaarten zijn isoglossenkaarten, waarop het verloop van dialectgrenzen door middel van een lijn (de zogenoemde isoglosse) is weergegeven. Vaak worden de vlakken die door de isoglosse zijn gescheiden, met verschillende kleuren weergegeven: dit levert een vlakkenkaart of chorochroomaat op. In de oudste taalAtlas, de *Reeks Nederland-*

se Dialectatlassen schreef men de taalverschijnselen in fonetisch schrift op de basiskaart. Dergelijke ingeschreven kaarten zijn echter zeer onoverzichtelijk omdat men niet in één oogopslag de gebieden kan overzien waarin een bepaalde vorm voorkomt. Daarom ging men er in latere taalatlassen toe over het materiaal te interpreteren: men tekent symboolkaarten, waarin kleine dialectverschillen worden samengenomen onder hetzelfde symbool; de sym-

bolen worden verantwoord in een legenda. Een bijzondere taalkaart, de pijltjeskaart, is in 1946 ontworpen door de dialectoloog A.A. Weijnen. Op deze kaart staan met pijltjes de plaatsen verbonden waar volgens de informanten hetzelfde dialect wordt gesproken als zijzelf spreken. Recent wordt de computer ingezet bij het berekenen van vlakken en grenzen; zo worden chorochromatische kaarten en choropleten vervaardigd. Deze methode wordt vooral gebruikt voor historische dialectkaarten, waar het aantal gegevens per gebied zeer verschillend kan zijn en er soms voor bepaalde gebieden heel weinig materiaal beschikbaar is. Ook nieuw is de methode om dialectgegevens af te beelden op Googlemaps.

Een voorbeeld hiervan is de website: www.drenthe.digitaalkaart.nl.

Vooruitblik

De moderne techniek biedt onderzoekers de mogelijkheid zelf kaarten te vervaardigen, zonder tussenkomst van een professionele kaartenmaker. Voor de dialectkartografie heeft dat een enorme boost betekend: de kaartproductie neemt sinds eind twintigste eeuw almaar toe en daaraan lijkt voorlopig geen einde te komen, ondanks het feit dat in deze periode het dialectgebruik en de dialectverschillen naar rato afnemen. Ondertussen zijn de volkskundigen gestopt met het tekenen van cultuurkaarten. Wel hebben zij databanken met volksverhalen en liedjes op internet gepubliceerd, waarbij automatisch verspreidingskaarten worden getoond.¹⁷

Noten

- Ik dank Hans Beelen, Theo Meder, Jan Noordegraaf, Piet van Reenen, René van Stipriaan en Piet Verhoeff voor hun nuttige opmerkingen.
- Achtergrondinformatie in Law 2003, met name 218-220, 223, en Van der Sijs 2004, hoofdstuk 2.
- Wallis en Robinson 1987: 113-114; zie ook Berns 2003.
- Lameli 2010: 569, die de Latijnse editie van Münster uit 1572 citeert.
- Berns 2003; Harms 1979: 50.
- Van der Heijden 1999; alle kaarten van Ortelius zijn met uitgebreide beschrijvingen te vinden op de website: www.orteliusmaps.com/ortindexalfa.html van Marcel van den Broecke.
- Leibniz, Opera, editie Dutens, Deel VI-1, blz. 303: "Ego velim regiones dividi per linguas & has notari in cartis".
- Freudenberg 1965.
- Bakker & Kruijzen 2007. In 1831 publiceerde zoon Eugène Coquebert de Montbret de gegevens in *Essai d'un travail sur la géographie de la langue française*.

- Zie Noordegraaf 1979.
- Zie Dekker, Roodenburg & Rooijackers (red.) 2000, o.a., p. 309. De verhaalverzamelingen zijn uitgegeven in Meder 2001 en Meder & Hendriks 2005.
- De tekst staat hier: <http://staff-www.uni-marburg.de/~naeser/wenk-rpl.htm>.
- De atlas is inmiddels onder de naam Digitaler Wenker-Atlas gedigitaliseerd, zie www.diwa.info/
- Voor een overzicht zie Kruijzen & Van der Sijs 2010, en de inleiding in Van der Sijs (red.) 2011.
- Zie www.meertens.knaw.nl/kloeke/.
- Meer over de Kaartenbank in: Van der Sijs (red.) 2014.
- Zie de website van het Meertens Instituut, waar ook databanken met familienamen, voornamen en plantnamen zijn te vinden.

Literatuur

- Bakker, Frens & Joep Kruijzen (2007), *Het Limburgs onder Napoleon. Achttien Limburgse en Rijnlandse dialectvertalingen van 'De verloren zoon' uit 1806-1807*, Utrecht: Gopher.
- Berns, Jan (2003), 'Geografie en taalkunde. De kaart van de Volk- en Tael-Verspreiding over Europa van Lambert ten Kate', in: Els Ruijsendaal e.a., *Bonjours Neef, ghoeden dagh Cozyn! Opstellen aangeboden aan Geert Dibbets*. Münster: Nodus Publikationen. 37-42.
- Dekker, Ton, Herman Roodenburg & Gerard Rooijackers (red.) (2000), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*. Nijmegen: SUN.
- Freudenberg, Rudolph (1965), 'Zur Entwicklungsgeschichte der dialektgeographischen Methode', in: *Zeitschrift für Mundartforschung* 32: 170-182.
- Harms, Hans (1979), *Themen alter Karten*. Oldenburg: Völker.
- Heijden, H.A.M. van der (1999), 'Abraham Ortelius en de kaart van de Nederlanden in de Romeinse tijd', in: *Hermeneus* 71: 184-195.
- Kruijzen, Joep & Noline van der Sijs (2010), 'Mapping Dutch and Flemish', in: Alfred Lameli e.a., *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 2: Language Mapping*. Berlin/New York: De Gruyter/Mouton, 180-202, maps volume 43-47.
- Lameli, Alfred (2010), 'Linguistic atlases – traditional and modern', in: Peter Auer & Jürgen Erich Schmidt, *Language and Space: An International Handbook of Linguistic Variation, Volume 1: Theories and Methods*, 567-592, Berlin/New York: De Gruyter/Mouton.
- Law, Vivien (2003), *The history of linguistics in Europe. From Plato to 1600*, Cambridge: University Press.
- Meder, Theo (2001), *Vertelcultuur in Waterland. De volksverhalen uit de collectie Bakker (ca. 1900)*, Amsterdam: Aksant.
- Meder, Theo & Cor Hendriks (2005), *Vertelcultuur in Nederland. Volksverhalen uit de Collectie Boekenoogen (ca. 1900)*, Amsterdam: Aksant.
- Noordegraaf, Jan (1979), "'Eene linguistische kaart van Nederland". Rondon de dialectenquête van 1879', in: M. Gerritsen (red.), *Taalverandering in de Nederlandse dialecten. Honderd jaar dialectvragenlijsten 1879-1979*, Muiderberg: Coutinho, 36-51.
- Sijs, Noline van der (2004), *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Sijs, Noline van der (red.) (2011), *Dialectatlas van het Nederlands*, Amsterdam: Bakker.
- Sijs, Noline van der (red.) (2014), *De Kaartenbank. Over taal en cultuur*, Amsterdam: University Press.
- Wallis, Hellen M. & Arthur H. Robinson (1987), *Cartographical Innovations. An international Handbook of Mapping Terms to 1900*, [Tring, Herts.]: Map Collector Publications.

Summary:

The development of language and culture maps / Noline van der Sijs

In February 2014 the *Kaartenbank* (www.meertens-kaartenbank.nl) was launched - a website with an index of approximately 30,000 Dutch language and culture maps. The *Kaartenbank* provides a first survey of this particular kind of thematic map and this article sketches how these maps evolved. In the 16th century non-topographical information came to be added to maps, whereby thematic maps were gradually developed. In the 18th century maps were composed showing the spread of languages and peoples. The Romantic period brought an interest in myths, fairy-tales, songs, customs and the language of ordinary people. As a result, 19th-century scientists began to systematically collect dialect material with the newly developed research method of the dialect survey. In the 20th century a number of Dutch dialect atlases were produced and, for these, different kinds of maps were designed: the *Kaartenbank* comprises 15 kinds such as phonological, phonetic, lexical and syntactic. As for techniques, six map types can be distinguished: isogloss, symbol, contour, arrow, chorochromatic and choropleth. From 1934 onwards ethnological surveys were organized, resulting in culture maps being produced; after a few decades, however, these were discontinued. The reason was that finding cultural boundaries turned out to be much more difficult than finding dialect boundaries. For quite some time ethnologists tried - without success - to relate the distribution of specific cultural phenomena to what they had found among the old Germanic peoples of the Franks, Saxons and Frisians. The ethnologists then discarded the cartographical method, while dialect cartography provided new insights for dialectologists after they had given up the historical method. These days dialect cartography is still expanding, in spite of the decline of dialect use and dialect differences.

In 1649 werd de beroemde stedenatlas van Joan Blaeu in het Latijn uitgegeven in Amsterdam gevolgd door een Nederlandstalige editie in 1652. De tweedelige atlas bevat zo'n 275 plattegronden en dikwijls uitgebreide beschrijvingen van alle steden in de Zeventien Provinciën. Opvallend is dat de stadsplattegronden altijd een ruime belangstelling genoten, maar dat pogingen om opvallende kenmerken van de beschrijvingen op te sporen vrijwel geheel ontbreken. In dit artikel wordt gepoogd deze lacune enigermate op te vullen aan de hand van de stadsbeschrijvingen in de provincies Holland en Utrecht, die meer dan de helft van alle stadsbeschrijvingen in de Verenigde Nederlanden omvatten; er wordt van uitgegaan dat de beschrijvingen in de andere provincies qua structuur niet wezenlijk zullen afwijken. Het gaat daarbij om impressies en er is nadrukkelijk gekozen voor een letterlijke vermelding van soms sappige en aandoenlijke passages in de beschrijving, omdat dit de levendigheid en denk- en gevoelswereld van de auteurs (en hun lezers!) illustreert.*

Omvang van de beschrijvingen

Natuurlijk is er sprake van grote verschillen in hoeveelheid tekst per stad: hoe groter de stad, hoe meer tekst; hoe kleiner de stad, hoe minder tekst.

Met een kwart pagina tekst moeten stadjes als Delfshaven, Goedereede, Klundert, Wijk bij Duurstede en Montfoort het doen; halve pagina is de categorie waarbinnen bijvoorbeeld Weesp, Muiden,

Prof.dr. J. Buit

studeerde sociale geografie aan de universiteit Utrecht, emeritus hoogleraar planologie V.U. en U.V.A. in Amsterdam. In 2013 volgde hij de HOVO-cursus Historische Kartografie van Peter van der Krogt.

Kaartbeschrijvingen van Holland en Utrecht in het *Toonneel der Steden* van Joan Blaeu

Geertruidenberg, Purmerend, IJsselstein en Woerden vallen; Heusden komt op anderhalve pagina. In de categorie twee paginas vallen Rotterdam, Gorinchem, Schoonhoven, Brielle en Amersfoort. Tot de categorie 'grote' steden behoren Amsterdam (22 pag.), Leiden (14 pag.), Alkmaar (10 pag.), Gouda (7 pag.), Dordrecht, Haarlem en Delft (6 pag.), Medemblik (5 1/3 pag.), Den Haag (4 1/2 pag.), Utrecht en Enkhuizen (3 1/2 pag.) en Schiedam (2 1/2 pag.)

In hoeverre en in welke mate de hoeveelheid tekst wordt bepaald door oppervlak (nooit vermeld) of door inwonertal (nooit vermeld) is niet te bepalen. Wel zijn diverse andere factoren aanwijsbaar van belang, zo wordt de hoeveelheid tekst enorm vergroot, indien

- de auteur uitgebreid aandacht besteedt aan de vroege middeleeuwse geschiedenis van de betreffende stad (Alkmaar, Leiden)
- in de stad een hogeschool of universiteit is gevestigd
- de auteur uitgebreid de namen van burgemeesters en vroedschappen uit heden of verleden opsomt (Amsterdam, Alkmaar, Haarlem enz.)
- de auteur een waslijst opsomt van in

de stad geboren geleerde mannen en hun verdiensten

- de auteur uitgebreid ingaat op de herkomst van de naam van de betreffende stad (Leiden, Utrecht).
- de betreffende stad in de provincie Holland ligt

De drang tot ophemelen

Als er één ding is, dat in alle beschrijvingen op de voorgrond staat dan is dat de onbedwingbare lust tot ophemelen. Of het nu over de burgerij als geheel, bestuurders, notabelen, huizen, wateren, kastelen, verdedigingswerken, stadhuizen, kerken, hofjes, markten, pleinen, (hogere) scholen, kastelen, beplante lanen, lakenindustrie, straten of verdedigers van de stad in de strijd tegen de Spanjaarden gaat, er is steeds sprake van loftuitende bijvoeglijke woorden of omschrijvingen. Daarom hier een willekeurige selectie van deze vrijwel oneindige reeks van 'versierende' bijvoeglijke voornaamwoorden:

- "uytmuntende spruyten deser Stadt" (Haarlem), "vermaerde mannen" (Delft), "de Doelen is hier soo heerlijk als in eenige Stadt van Hollant" (Leiden), "men kan de stad met recht d'eerste oock van 't geheel aertrijck noemen"

1. Begin van de tekst over de stad Amsterdam

(Amsterdam), "spacieuse en opene pleinen", en "Voorhout is een seer genoeglijke Wandel-plaetse, daer het lieflijk gesang de vogelkens... selfs de allerswaer-moedigste geesten verlustigt" (Den Haag), waren de "Amisforters altijd eensinnigh en eendrachtigh selfs in de veel-spaltigheden der Godsdiensten", "welbetimmerde Stadt", met "kostelijke Dijk-werken"(Medemblik). En tot besluit mag een extreem voorbeeld van ophemelende persoonsverheerlijking niet ontbreken. Het betreft Purmerend, blijkens de beschrijving "eygendom van den Ed.Heer D. Frans Banning Cocq, Burgermeester en Raet 't Amsterdam, wiens deughden en verdiensten, soo hij niet leefde; en het met zijn leven self deê, ick in't breede sou beschrijven".¹

Negatieve kwalificaties moet men met een lantaarntje zoeken.

Het gebruik van getallen

Er is sprake van een evident statistiekloos tijdperk. Getallen komen sporadisch voor, berusten op onduidelijke bronnen en schattingen, lijken bij toeval vermeld te worden en hebben op de meest uiteenlopende aspecten van de steden en hun bevolking betrekking. Zelfs grove schattingen van het aantal inwoners en de omvang van het stedelijk bebouwde gebied ontbreken volledig.

Het blijft niettemin toch interessant te zien op welke aspecten de al dan niet geschatte getallen zoal betrekking hebben: dat is op financiën, op fysieke gegevens van de steden, op aantallen schepen, of op aantallen werkplaatsen per soort van bedrijvigheid. Zo hebben de krabhoofden van de dijk bij Medemblik elk 482 gulden gekost; Medemblik ligt in het Hooghwouder Ambacht en de bedijking daarvan kostte 2.079.180 gulden. En van Woudrichem wordt verteld, dat het met de Heerlijkheid van Altena voor 90.000 gulden verkocht is aan de Staten van Holland.

Voor Leiden meet men de fysieke betekenis van de stad af aan het aantal straten en stegen (89), het aantal "graften en wateren die men bevaren kan" (24) en het aantal "soo steens als houte bruggen" (102). De betekenis van bepaalde bedrijfstakken wordt afgemeten aan het aantal visnetten, het aantal "lakenmaekerswinckels", het aantal wagens met zuivel, het aantal brouwerijen of het aantal schepen.

In Geertruidenberg wordt het meest van alle elft gevangen en "overvloedigh veel

steur en salm" want hier worden 18.000 netten geteld. In Amersfoort zijn twee "watermeulens om laekens te maken" en meer dan 180 "lakenmaekers-winckels". Ook in Haarlem bevinden zich "soo sommige seggen, 350 brouwerijen met groot gerief van het Sparen" (Spaarne). In Hoorn komen bijna 1.000 wagens met zuivel en kaas door een van de stadspoor ten de stad binnen. In Alkmaar wordt "5 x 100.000 ponden op de kaasmarkt aangevoerd". En in Amsterdam liggen zo'n 600 zeevarende schepen. Al met al is de oogst aan getallen gering, maar de context waarbinnen ze worden gehanteerd maakt het toch tot een interessant object van aandacht.

Onderwerpen in de beschrijvingen

De auteurs of bewerkers van bestaande stadsbeschrijvingen gebruikten een vast schema van te behandelen onderwerpen. Gestart wordt met de herkomst van de stadsnaam, gevolgd door soms zeer uitgebreide teksten over de geschiedenis van de betreffende stad. Dan volgen de huidige bewoners en hun eigenschappen, gevolgd door instellingen (universiteiten, hogescholen, bank van lening etc.). Daarna komen bijzondere (bouw-)elementen van de stad aan de orde: stadhuisen, wallen, muren, bolwerken, belangrijke pleinen, gevolgd door de huidige bestaansbronnen (handel, scheepvaart en scheepsbouw, visserij, laken- en bierindustrie). Tenslotte volgt een beschrijving van het bestuur (burgemeesters, schepenen en vroedschappen) en van de geleerde mannen (met hun namen en verdiensten). Eén ding is evenwel duidelijk: de stadschrijvers hadden de nodige vrijheid elk onderwerp uitgebreid, beperkt of helemaal niet te behandelen. Het verschil in lengte ontstaat vooral door het al of niet vermelden van de namen en kwaliteiten van bestuurders, hoogleraren en geleerde mannen (nooit vrouwen!) geboren in de betreffende stad.

1. De herkomst van de stadnamen

Van vele steden wordt de herkomst van de naam uit de doeken gedaan. Soms zijn de verklaringen eenvoudig en evident. Tot die categorie behoort bijvoorbeeld Purmerend: "leght aen 't einde van de Purmer, een meir, naemaels droogh en tot landt gemaect"; Schiedam: een dam over de Schie; Amsterdam: een dam over de Amstel; Leerdam: dam over de Linge; Delft komt van "Delven oft Graven"; Beverwijk: Bedevaartwijk: "rejsen van devotie of pelgrimagiën"; Utrecht: trajectum (over-

tocht) in combinatie met Ulpius Trajanus, Romeins keizer(?); Leiden: "Lugdunum in reysboek van Antonius," Romeins keizer; Amersfoort: amor fortis; sterke liefde.

2. De geschiedenis

De aandacht voor dit onderwerp per stad varieert sterk: van geen enkele aandacht (Schiedam, Hoorn, Brielle, Geertruidenberg) tot vele pagina's lange betogen. Dit laatste geldt wat de "recente" geschiedenis betreft natuurlijk met name voor de steden die een belangrijke rol in de vrijheidsstrijd tegen de Spanjaarden hebben gespeeld: Haarlem, Leiden en Alkmaar. Uitvoerig wordt ingegaan op de heldenmoed van verdedigers én verdedigsters, het verloop van het beleg, het aantal doden aan weerszijden, de gruwelen van de hongersnood etc.

Wat de aandacht voor de vroeg- en laatmiddeleeuwse geschiedenis betreft lijkt het er sterk op dat hier de persoonlijke historiekennis en/of interesse van de betreffende auteur de belangrijkste reden is voor de forse verschillen tussen de steden onderling. Alleen zo is het extreme verschil in aandacht te verklaren. Aan de ene kant staat Alkmaar met een pagina's lang betoog over Alkmaar als eeuwenlange twistappel tussen de graven van Holland/Kennemerland en de (West-)Friezen; aan de andere kant Utrecht met een rijke geschiedenis van Duitse vorsten, gilden en bisschoppen, dat het met enkele regels tekst moet doen.

Instellingen en tehuizen

Het kan haast niet anders of de behandeling van dit uitgebreide onderwerp vond plaats op basis van een vooraf aan de auteurs toegezonden schema van te behandelen (deel-) onderwerpen. Daarop wijst de grote mate van overeenstemming in de onderwerpen en de min of meer vaste volgorde van behandeling. Zo komen achtereenvolgens aan bod kerken, hogere scholen, voormalige kloosters, tehuizen, stadhuis en compagnieën (incl. instellingen ten dienste van handel).

2a. Kerken en kapellen

In Amsterdam worden 11 kerken en kapellen besproken: bijvoorbeeld de Oude Kerk (bouwjaar, wijding, toren, graf Jacob van Heemskerck, graf van Cornelis Jansz. van Amsterdam "gebijnaemt 't Haentje"); Westerkerk ("hoog en luchtigh, verciert met een groten tooren, op de top een Keyserlijke kroon gift van Keyser Maximiliaen", eerste steen Willem de Vrij, 1631).

2. Detail van de plattegrond van Amsterdam met de Westerkerk

Bij Amersfoort staat "twee Kercken, de eene groot en heerlijk gebouwt; de andere kleijner, doch met een treflijcke toorn versiert". Bij Wijk bij Duurstede, Montfoort, Schagen en Beverwijk worden geen kerken vermeld.

2b. Hogescholen

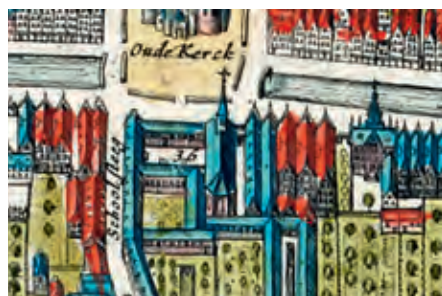
Leiden: "ick kome tot d 'Universiteyt, Academie oft Hooge Schole, hier door Prins Willem van Oranje, en de Heren Staten van Hollant en West-Vrieslant in 't jaer 1575 opgericht"; "Haer plaetse is in 't klooster daer eertijts de Witte Nonnen woonden. In de selve sijn vier Auditoria oft Hoorplaetsen; het eerste en benedenste is voor de H. Theologie, daer men oock de Lijck-Redenen doet, en de waerdigheden van Doctor en Magister Artium ontfangt". Beneden is het Auditorium Philosophicum, eronder het "Auditorium Iuridicum, waarin de Rechten geleert worden. Aen de slincker sijde is het Auditorium Medicum, waerin men de Genees-konst, en de Mathematica oft Wis-konst leest". Wat volgt is een uitvoerig verslag van het feest van "hare prachtige inwijding". Vermeld wordt ook dat er een Kruythof, een Anatomie met "soo vele vreemde dingen, dat niemant dan een Argus sou konnen tellen zoals Mumien van Egyptenaers, oude afgoden, vreemde kleedingen van vergelegen volckeren, verscheidene soorten van ge-dierten, ook wonderlijke ontleding". Ook is er een Bibliotheek met "boecken in alle mogelijke talen". Bij Utrecht vinden we: "de Staten van

dese Provincie hebben in 't jaer 1635 in dese stadt een Academie oft hooge schole opgerecht; en de selve met verscheyde treffelijcke en hoogheleerde Professoren in de Theologie, de Rechten, Medicene, Philesophie en Mathematica, voorsien. Oock is er tot vermaeck van den jongen Adel en Studenten een fraeye en lange pallemailje-baen [Maliebaan] gemaect, aan elke sijde met 4 of 5 rijen lindeboomen seer vermaekelijck beplant".

De slotsom mag duidelijk zijn: een universiteit of hogeschool is iets om mate-loos trots op te zijn en verdient uitgebreid aandacht.

2c. Voormalige kloosters

Bij Dordrecht, Delft, Leiden, Amsterdam en Utrecht worden de nieuwe functies van de voormalige kloosters vermeld, bijvoorbeeld in Delft het klooster St. Agatha, "t welck nu Princenhof genaemt wort, daer de gemelde Prins Willem [van Oranje] eenige tijdt in gewoont, en oock omgebracht is".

3. Detail van de plattegrond van Delft met het Princenhof (36)

Opvallend is dat in kleinere steden zelden voormalige kloosters worden vermeld. Waren ze er niet? Was er bij het vermelden van het huidige gebruik geen aanleiding om de vroegere kloosterfunctie te vermelden? Of bestond er bij een enkele auteur de neiging om over deze fase van overname of onteigening te zwijgen? In elk geval kregen deze gebouwen sociale of woonfuncties; hergebruik van kloosterkerken voor protestantse erediensten kwam zelden voor.

2d. Tehuizen

Sommige plaatsen zoals Leiden tonen een uitzonderlijk uitgebreide opsomming (inclusief het exacte aantal woningen). Ook Amsterdam somt een aantal tehuizen op, maar zonder vermelding van het aantal huisjes of kamers. En voor Amersfoort wordt vermeld: "in Oude-Mannen-huysen,

Ziecken-huysen, een Wees-huys en Gast-huys, en gewoone uytdeelingen van Aelmoessen wijcken sij naelijcks voor de voorneemste steden van ons Nederlant."

Waarom vonden de auteurs van de teksten over zoveel andere steden in Holland zo'n opsomming niet nodig en bij die over Amsterdam, Leiden, Amersfoort en Gouda wel? Deels lijkt het verklaarbaar door het feit dat veel kleine stadjes geen tehuizen bezitten, deels uit het feit, dat veel auteurs zo'n droge opsomming niet erg interessant vonden, want op de bijgevoegde stadsplattegronden stonden ze in de legenda al duidelijk aangegeven.

2e. Bestuursgebouwen

Uiteraard komt hier Den Haag met de zetel der Staten Generaal als eerste aan bod met Ridderzaal, Binnen- en Buitenhof. Van de Ridderzaal wordt vermeld dat er "alle gewonnen vaendelen" hangen en dat het paleis gemaakt is van "yerlandts hout, 't welck men acht bevrijdt te sijn van alle gewormte ende spinne-koppen". In het Hof van Holland zetelt sinds 1582 de "Hoogen Raet", zijn Prins Maurits en Prins Frederik Hendrik overleden en zetelt ook de raad van Brabant.

Stadhuizen worden sterk uiteenlopend behandeld als gevolg van het verschil in persoonlijke interesse van de auteurs. Geen enkele aandacht is er bijvoorbeeld voor de stijlvolle en karakteristieke stadhuizen van Haarlem, Hoorn, Enkhuizen, Monnickendam, Vianen, Oudewater en vele andere stadjes.

4. Detail plattegrond 's-Gravenhage met Binnen Hof

Minimale aandacht krijgen bijvoorbeeld het raadhuis in Schoonhoven ("de Stadt is in goede ordre, heeft drie toorens, oock een beyer-werck op 't Stadthuys, dat cierlijck gebouwt is"), in Gouda ("Raethuys, seer net en cierlijck gebouwt ") en in Alkmaar ("Stadthuys... 't welck versiert en geappropriert is met extraordinare fraye kamers, zalen en vertrecken").

5. Detail van de plattegrond van Leiden met het Raethuys (88)

De meeste aandacht krijgen Dordrecht en vooral Leiden "Stadthuys oft Raethuys is een fraay heerlijk gebouw, dat voor vijftigh jaren geheel vernieut en herbouwt is " met "vier schoone gevels, cierlijck gemaect, met pilaerkens en ander cieraet t'saemgevoegt; de ingang verheven gemaect, soo dat men langs 22 trappen, die met stenen leenen (leuningen), enige leeuwen en 't wapen der stadt verciert

sijn, opklimt". Daarna volgt nog een uitvoerige opsomming van het gebruik van het gebouw incl. "jaarlijcks... twee vrije marckten in de groote Sael",

2f. Compagnieën en instellingen ten dienste van handel

Wat dit betreft wordt alleen voor Amsterdam een opsomming van deze instellingen zonder enige explicatie van hun bezigheden gegeven wat leidt tot de volgende "kale" opsomming van compagnieën en instituties: de Oost-Indische Compagnie, de West-Indische Compagnie, de onlangs geopende "Nieuwe Beurse", de Assurantiëkamer voor handelsgeschillen (sinds 1598), de Wisselbank (sinds 1602), de Bank van Leeninge (sinds 1614), de Kamer van de Zee-saken en de Kamer van de Desolate boedels.

3. Wandelbossen en landgoederen

Veel aandacht voor landschappelijk schoon mag men van beschrijvers van steden niet verwachten. Terloops wordt bij Haarlem den Hout en Vogelsang genoemd en van Monnickendam wordt vermeld dat het is "omringht met fraeye weijlanden". En voor Leiden geldt, dat de universiteit ligt "nevens een brede graft, wiens oever met vele hooge lindeboomen, die des somers groot vermaeck geven, gevoert is". Maar bij twee steden geldt, dat de betreffende auteurs geheel uit hun dak gaan voor de unieke kwaliteit van de daar (nabij) gelegen wandelbossen en landgoederen.

Bij Den Haag wordt de loftrompet gestoken over " 't Haeghsche Bosch: daer in yder sich soo vrolijck verlustight"; het is "met schoone eyken etc. verciert, sommige op een rij geplant en des somers met sulck een menigte van allerley kleine vogelen foorsien, dat het lieflijck gesang derselve niet alleen d'ooren, maer self het harte raeckt en de swaermoedighste geesten kan verlichten"; men kan zich "hier met een eerlijck vermaeck pogen te ontlasten en adem te scheppen, om daer na te bequamer hun beroep uit te voeren".

In de directe omgeving van Amersfoort zijn "seer vruchtbaere landen van allerlei koorn, en sint eenige jaeren herwaerts oock van toeback en genoeghijke hoven". Binnen en buiten is het "verciert met ontalijcken lustige en welgebouwde hoven, door 't geruysch van seer klaere en lieflijcke beexkens doorstroomt, en duyzenderley gesangen van ontelbare nachtegaelen doorgalmt".

4. Bedrijvigheid en markten

4a. Dominante soorten bedrijvigheid

Het expliciet noemen van bepaalde bedrijfstakken of beroepen mag als een indicatie voor hun lokale betekenis gelden, zeker als dit gepaard gaat met mededelingen als belangrijk, veel of groot. Ook al ontbreken voor een flink aantal steden en stadjes mededelingen over dit onderwerp, er blijven er toch de nodige over waar wel wordt ingegaan op deze materie.

Wat de visserij betreft geldt dit voor Schiedam (veel haringbuizen voor de haringvangst, inclusief touw- en nettenfabricage); Rotterdam ("levert een grote menigte van haring uit"); Delfshaven ("men send van hier vele haring-buysen in zee"); Geertruidenberg ("Sij is in goede welstant door de grote visscherij van Steur, en Salm, doch insonderheijt Elft [haringsoort], die hier omtrent sulck een menigte is, dat er op een dag achtien duysend gevangen sijn"); Schoonhoven (de steur- en salmvangst is overvloedig: "seer goet, overal soo vers, gerookt als gesouten versonden"); Gorinchem ("daer in oock allerley rivier- visch, tot groot voordeel der inwoonders, rijckelijck gevangen wordt"); Oudewater en Woerden (de visserij is een "neering hier so groot ..., dat vele mensen sich daer mee onderhouden en rijck worden").

Scheepvaart, zeevaart en scheepsbouw komen natuurlijk uitgebreid aan bod in Amsterdam, maar ook in de steden Enkhuizen, Hoorn, Medemblik en Rotterdam. Voor Hoorn wordt bijvoorbeeld gemeld: "'t Getal der schepen is niet wel te schrijven, want sijn nimmer gelijk 't huys; maer men kan het enighsins uyt het volgende afnemen: in 1607 gingen omtrent tachtich schepen alleen naar Italien". Van Medemblik wordt verteld, dat het gaat om een "menigte van schepen", bekend in Noorwegen, Oost en West en de hele Middellandse Zee. Oudewater en Woerden maken netten en kabels voor "scheepvaart en visserij". En Edam en Enkhuizen zijn "vermaert door de grote schepen die daer getimmert worden". Maar Dordrecht, Schoonhoven, Schiedam en Gorinchem komen op de lijst niet voor: laat het zien, dat deze auteurs de scheepvaart over het hoofd hebben gezien? Het lijkt het meest aannemelijk dat de schrijvers de omvang van de scheepsbouw daar als te beperkt hebben beschouwd om er aandacht aan te schenken.

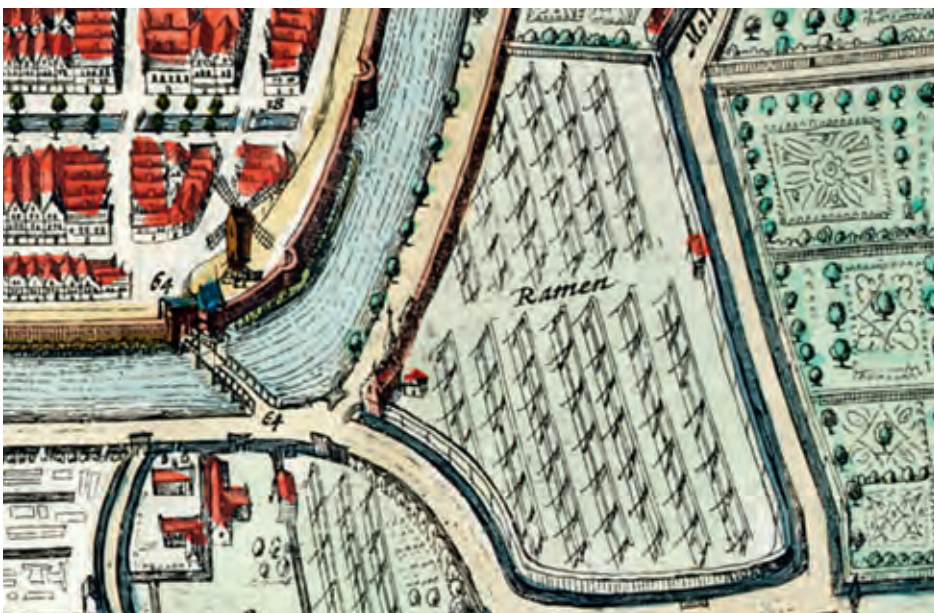
6. Detail van de plattegrond van Medemblik met de Wester Nieuwe Haven

Linnen- en lakenfabricage worden expliciet genoemd als belangrijke bedrijvigheid voor Leiden, Amersfoort en Haarlem. Leiden is "bequaem tot de Draperije oft Laeckenwercken en wat 'r aan hangt". En "om de neering van de Draperij te vorderen, sijn hier vijf Looy-hallen: daer wordt ge-looyt alle soorten van sayen (zijde), grof leynen, baayen, Belse-lakenen, fusteynen, ... bombasijnen".

Amersfoort heeft twee watermolens om laken te maken, en meer dan 180 lakenmakerswinkels. Bij Haarlem staat: "Vernuftige lieden die sich nu veel met linne-weben geneeren; de witheijd en fijnheijd is soodanigh, dat het... door geheel Europa, aen de trefflijkste mannen gesonden wordt".

Op de betekenis van de bierbrouwerijen wordt gewezen in Haarlem, Gouda en Weesp. Bij Haarlem worden 350 brouwerijen vermeld, "eertijts soo sommige seggen: deze nering bloeyt noch en is geen kleyn deel van 't welvaren der Stadt". Gouda kende "eertijds groote nering van brouwen"; meer dan 350 bierbrouwerijen zijn er geweest. Weesp is "vermaert geworden door de brouwerijen: want hier wort goet bier gebrouwen".

Het noemen van de boekdrukkerij in Haarlem heeft waarschijnlijk meer te maken met het vereren van Laurens Janszoon Coster als uitvinder van de boekdrukkunst dan met de betekenis van deze bedrijfstak voor de stad.

7. Detail van de plattegrond van Haarlem met droogramen voor het laken bij de Raampoort

Al met al lijkt het geheel meer een bescheiden reeks indicatieve uitkomsten op te leveren dan een gedegen overzicht van de stedelijke economie.

4b. Markten

De aandacht voor het onderwerp markten varieert sterk. Voor Hoorn is deze informatie bijvoorbeeld minimaal; terloops wordt meegedeeld dat er drie jaarmarkten zijn. Wat uitgebreider wordt het onderwerp besproken voor Gouda: er zijn "drie jaerlijkse vrije paerdemarckten gedurende elcks drie achter-een-volgende werckedagen; oock wordt veel met vlas gehandelt". Voor Gorinchem wordt gemeld "hier wort grooten handel in kaes, boter, alleley gevogelte, en andere eetwaren gedreven". Amersfoort bezit "door gantsch Nederland vermaerde jaermarkten"; het is de "koopstadt van appelen, druynen, nooten, honingh, was mede hout, wol en insonderheit koorn".

Schoonhoven spant de kroon qua uitgebreidheid van de informatie. Hier zijn "verscheijden jaermarckten: magere beestenmarckt [1e woensdag in april], paerdenmarckt [1 juni], kaesmarckt [4 juli] en vette beestenmarckt"; bovendien zijn er "alle weeck twee marcktdagen (woensdagh en saterdagh)".

Ook hier geldt dus, dat de persoonlijke interesse van de betreffende auteurs meer bepalend is voor de omvang van hun tekst dan de werkelijke betekenis van "hun" markt in vergelijking met markten elders. Dit geldt eens te meer als men bedenkt dat bij tal van andere steden het onderwerp markten helemaal niet aan de orde komt (bijvoorbeeld Utrecht, Haarlem, Delft, Dordrecht en alle kleine stadjes).

5. Stadsbesturen en geleerde mannen

Aan het verzoek van Blaeu aan de auteurs om aandacht te schenken aan dit onderwerp is meer dan overvloedig voldaan. Voor heel wat steden worden complete lijsten met tientallen namen van leden van het stadsbestuur en van er geboren "geleerde mannen" gebracht. Zelfs in heel wat kleine stadjes worden daar geboren geleerden opgespoord en met naam en kwaliteiten vermeld. Waarom krijgt dit onderwerp zo'n opvallend uitgebreide aandacht? Gaat het om een overmatige verering van en trots op een hoogburgerlijke en niet-autoritaire samenleving? Gaat het om het bewust vermelden van belangrijk geachte personen om hen gunstig te stemmen? Gaat het om een aanpak om de

kooplust van de bemiddelde genoemde personen voor het aanschaffen van de prijzige en statusverhogende Stedenatlas te stimuleren? Misschien zou een nadere aanduiding van de genoemde lieden, hun verdiensten en beroepen, helpen om deze vragen te beantwoorden.

Het gaat hierbij om twee categorieën van met naam genoemde lieden: leden van het stadsbestuur en "geleerden". Bij de eerste categorie ontbreken aanduidingen van hun verdiensten bijna volledig; bij de tweede categorie worden verdiensten kort aangeduid.

5a. Leden van het stadsbestuur

Het verst gaat hierin de beschrijving van Haarlem. Niet alleen worden hier alle namen van het zittende bestuur gemeld, maar ook nog eens namen van vroegere burgemeesters en voormalige schepenen. Voor Leiden, Delft, Amsterdam, Alkmaar, Den Haag, Gouda dito. Bij Utrecht wordt alleen het aantal bestuursleden vermeld. En daarmee is de lijst van steden waarvoor dit onderwerp wordt behandeld compleet: de meeste grotere steden "doen mee", kleine steden vermijden het.

5b. Geleerden en hun verdiensten

Om hoeveel al dan niet overleden "bloeiende vernuften" (term gebruikt in Amsterdam) gaat het in de diverse steden en stadjes? De navolgende lijst geeft hiervan een redelijk volledige indruk:

Amsterdam: 25+6 "vermaerde mannen en " admiralen en zeevaarders	Gouda: 10 + 2 zeevaarders	Oudewater: 4
Haarlem: 22	Den Haag: 11	Schoonhoven: 4
Leiden: 18 +3 schilders	Amersfoort: 8	Schiedam: 2
Alkmaar: 15	Hoorn: 7	Enkhuizen: 2
Delft: 14	Dordrecht: 6	Geertruidenberg: 2
Montfoort: 1	Gorinchem: 4	Naarden: 2
	Heusden: 1	Rotterdam: 1

Bij Utrecht, Purmerend; Monnickendam, Brielle, Schagen, Beverwijk, Medemblik, Woerden, IJsselstein, Woudrichem, Weesp, Wijk bij Duurstede, Vianen, Leerdam, Vlaardingen, Asperen, Heukelum, Delfshaven en Muiden worden geen daar geboren geleerden vermeld. Maar met welke kwalificaties werd een stedeling nu waardig gekeurd te worden opgenomen in de rij van geleerde mannen? Dit vergt een behoorlijk arbeidsintensieve analyse van de geleerdheid vragende bezigheden van de individuele genoemde mannen per stad. Hier is gekozen voor een indicatieve aan-

8. Detail van de plattegrond van Amersfoort met de Appel merckt

pak aan de hand van een beperkt aantal betrekkelijk willekeurig gekozen steden. Tot welke voorzichtige conclusies leidt die analyse? Een flink deel van de bij hun geboortestad vermelde geleerden heeft een studie voltooid. Dat geldt ongetwijfeld ook voor de zeer vele bestuurders, hoewel een juridische vooropleiding nooit expliciet genoemd wordt. Ook (vermaarde) schrijvers (inclusief komedieschrijver, historieschrijver, poëet) worden op de lijst van geleerden geplaatst. Beroemde admirals en zeevarende ont-

in de dikwijls opsommende beschrijvingen toch af en toe (hart-)roerende onverwachte taferelen niet geheel ontbreken. In elk geval verwacht men zulke episoden helemaal niet. Er is voor gekozen om de voorbeelden compleet en zonder verder commentaar te presenteren: de inhoud spreekt voor zichzelf!

"Men vertelt een seltsame geschiedenis, wiens weerga men misschien in geen nieuwe noch oude historiën sal vinden, die in de gemelde brant gebeurt is: namelijk, dat een oyevaer, die uit het velt quam siende de vlam omtrent sijn nest, en dat sijn jongen noch niet vliegen konden, de selve poogde midden uyt het vuer wegh te voeren; maar als hij gewaer wierd, dat hij hen niet konde helpen, haer met sijn uytgespreyde vleugelen bedeckte, begeerende alsof met haer te sterven, nadien hij aan haer leven wanhoopte" (Delft).

dekkingsreizigers komen op een aanvullende lijst terecht. De meerderheid van de genoemde mannen is al overleden; maar blijkbaar vinden de auteurs het toch van belang om ze te noemen teneinde de status van "hun" stad zoveel mogelijk te verhogen.

6. Enkele voorbeelden van aandoenlijke en gemakkelijke passages

Tot slot van de bevindingen mogen enkele voorbeelden van aandoenlijke en gemakkelijke passages in de stadsbeschrijvingen niet ontbreken. Ze laten zien, dat

Een "geleerd heer heeft nog een anderen Sone gehadt Iacob Metius genaemt, in't eerste begin van sijn jaren geheel afschuwigh van 't geselschap der menschen, sulcks dat hij genoeghsaem onbequaemheydt toonde om de letteren te leeren, niet tegenstaende alle vlijtigheden daar om bij sijne ouders aengewent; doch heeft uyt hem selfs lust verkregen tot het slijpen van eenige glaeskens, 't welck hij eerst in 't werck stelde op een brillenslijpers winckel, ... en dewelcke hij in 't gerolt papier sette, op de wijze van de huylendaegse seebrillen (verrekijkers) en allenskens tot sodanige perfectie van de

konst quam, dat die met hem gestorven en begraven is" (Alkmaar).

"Hare gelegenheit is soo wonderlijk, dat ick twijfel, oft sij, in 't gene dat ick verhalen sal, haer weerga in de gantsche weerelt heeft: want men kan van hier op eenen dagh, in welke men wil van vijftigh bysondere steden, alle hier omtrent gelegen, reijsen". Sterker: "een man kan 's morgens uit dese stadt naer een van ses-en-twintigh steden, die 't hem belieft, gaen wandelen, daer sijn middagmael houden en 's avonds wederom 't Utrecht in sijn huys wesen. Koning Phillip II, hier sijnde, had groot vermaeck, als men hem dit sijde en vertoonde".

Aandacht per onderwerp: Blaeu vergeleken met huidige stedengidsen

Het blijkt dat moderne stedengidsen snel qua centrale belangstelling zijn te typeren: de beschrijvingen richten zich primair op bezienswaardige attracties voor bezoekers en toeristen: aspecten als schilderachtige stadsdelen (fraaie straatwanden en grachten), opvallende rustieke hofjes en vooral ook musea staan voorop; vervolgens de ruime aanvullende aandacht voor nuttige informatie ten dienste van bezoekers zoals openbaar vervoer, hotels/restaurants/cafe's. Kortom: voor toerisme nuttige aanvullende informatie. Hoe totaal anders zijn de aandachtsvelden in Blaeu's *Toonneel der Steden*!

Hier gaat de aandacht primair uit naar de onverbloemde vermaardheden van de diverse steden: de glorieuze of droevige geschiedenis van hun inwoners, de prijzenswaardige rijkdom aan instellingen en tehuizen voor zieken- en armenzorg en de soms grandioze wandelbossen en buitenplaatsen. Maar boven dit alles torent het grote aantal met name genoemde geleerde en dus vererenswaardig geachte mannen met hun wetenschappelijke en maatschappelijk vooraanstaande posities in bestuur en samenleving uit. En met dit laatste zijn we aanbeland bij de kern van het betoog van de stedenauteurs: een onverbloemde en ongelooflijke trots op de unieke prestaties van de "geleerde mannen" (en de daarbij onmisbare instellingen als universiteiten, hogescholen en bibliotheken).

De schrijvers tonen gewild of ongewild aan, dat deze hoogburgerlijke samenleving wordt geleid door vernuftige bestuurders uit de ge goede burgerij en

niet zoals in veel andere Europese staten door (autoritaire) keizers/koningen, prelaten/kardinalen of adellijke geslachten. Wijze mannen vormen het ware pronkstuk resp. de bloem der natie en voor hen mag de loftrumpet worden gestoken. En daarbij past nog een prijzenswaardig kenmerk van deze burgerlijke elite samenleving: een (redelijk) bescheiden levensstijl zonder exhibitionistische opsmuk. Niet toevallig woonde "de groote Frederick Henrik" vergeleken bij de kolossale paleizen van heersers elders in Europa in Den Haag in een zeer bescheiden paleisje.

Kortom: lang leve de unieke Zeven Verenigde Nederlanden!

Noten

* Graag dank ik de heren Van der Krogt en Ormeling voor hun correcties en aanvullingen op de tekst van dit artikel.

1. Banning Cocq was ook kapitein van het schuttersvendel dat door Rembrandt in de Nachtwacht werd geportretteerd.

Summary:

Descriptions of the town plans of Holland and Utrecht in Joan Blaeu's *Toonneel der Steden* / Jaap Buit

The famous town atlas of Joan Blaeu, published in Dutch in 1652, contains 275 plans to which sometimes extensive descriptions were added. These descriptions have not been the subject of specific attention, and this article provides an analysis of their characteristics, if only for the towns in Holland and Utrecht provinces. The origin of the descriptions is looked into, as well as the reasons for the differences in their extent. A general characteristic is the urge to extol the virtues of the towns, their buildings and inhabitants. Although it is too early for statistics, many aspects of urban life have been quantified, but not systematically. All descriptions go into the towns' etymologies, history and institutions (churches, schools, former monasteries, hostels and refuges, town halls, exchanges). Many also describe recreational features (parks, pall malls and estates) and dominant economic activities (like shipyards, dye-works for wool, cloth-making, textile manufacturing, etc.), and the various markets where these products changed hands. Finally, famous scholars and administrators were named.

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com

Inbreng voor deze internet-veilingen is mogelijk
gratis taxatie - email: paulus@swaen.com
Sinds 35 jaar inkoop en verkoop van oude kaarten en atlassen

De bron van Van Keulens gedrukte kaart van Nieuw Matheleage

Het in 1753 uitgegeven zesde deel van Van Keulens atlas *De nieuwe groote lichtende zee-fakkel* bevat veel opvallende kaarten. Van sommige van die kaarten zijn de originele bronnen in manuscript bekend, van andere niet. Tot de laatste categorie behoorde een kaart van een natuurlijke haven in het noordwesten van Madagaskar, een plaats die in de VOC-tijd bekend was, maar tegenwoordig nog maar weinig wordt bezocht.¹ Het eiland dat in deze baai ligt staat heden ten dage bekend onder de Malagassische naam *Nosy Antsoheribory*; de baai zelf heet kortweg *Baie de Boeny* of *Baai van Boina*. *Nosy* is hetzelfde woord als *Noesa*, het Maleise woord voor eiland. De bron van de gedrukte kaart is onlangs geïdentificeerd en wordt in dit artikel besproken.

De gedrukte kaart

De gedrukte kaart bevat cartouche noch formele titel. Een informele titel kan van de prominent op het midden van de kaart voorkomende zeilinstructie afgelezen worden als "Het Inkomen Van de Rivier Nieuw Matheleage"; waarbij Matheleage een verengelste variant van de Nederlandse naam Magelage is. Het eiland dat de belangrijkste nederzetting vormt heeft als bijschrift "Mateleage Eyland", wederom een verengelste vorm.² De Nederlandse toponiem *Magelage* zal in het vervolg van dit artikel gebruikt worden.

In sommige exemplaren van de niet-gepagineerde atlas komt de gedrukte kaart op één blad voor met een kaart van de Quelimane-rivier in Mozambique, waarop

J. C. Armstrong werkte in Nairobi, Rio de Janeiro, Islamabad en Jakarta als Field Director voor de US Library of Congress. Hij deed uitgebreid onderzoek naar slavernij aan Kaap de Goede Hoop en de connectie met Madagaskar daarin. Hij bezocht Nosy Antsoheribory in 1981.

GEDRUKT TOT AMSTERDAM BY
IOANNES VAN KEULEN
 BOEK, ZEE-KAART VERKOOPER ALS OOK GRAAD-BOGEN,
 QUADRANTEN, OCTANTE, ASIMUTHS, PYL, COMPASSE, ETC
 EN VERDERE MATHEMATISCHE INSTRUMENTE, INSGELYKS OOK
 VERSCHIEDEN DITO BOEKEN, AANDE OOST ZYDE VANDE NIEUWE BRUG,
 in de Gekroonde Lootsman

1. Frontispice van het zesde deel van de *Zee-fakkel*, 1753 (Nationaal Archief, 4.VEL inv.nr. S6B)

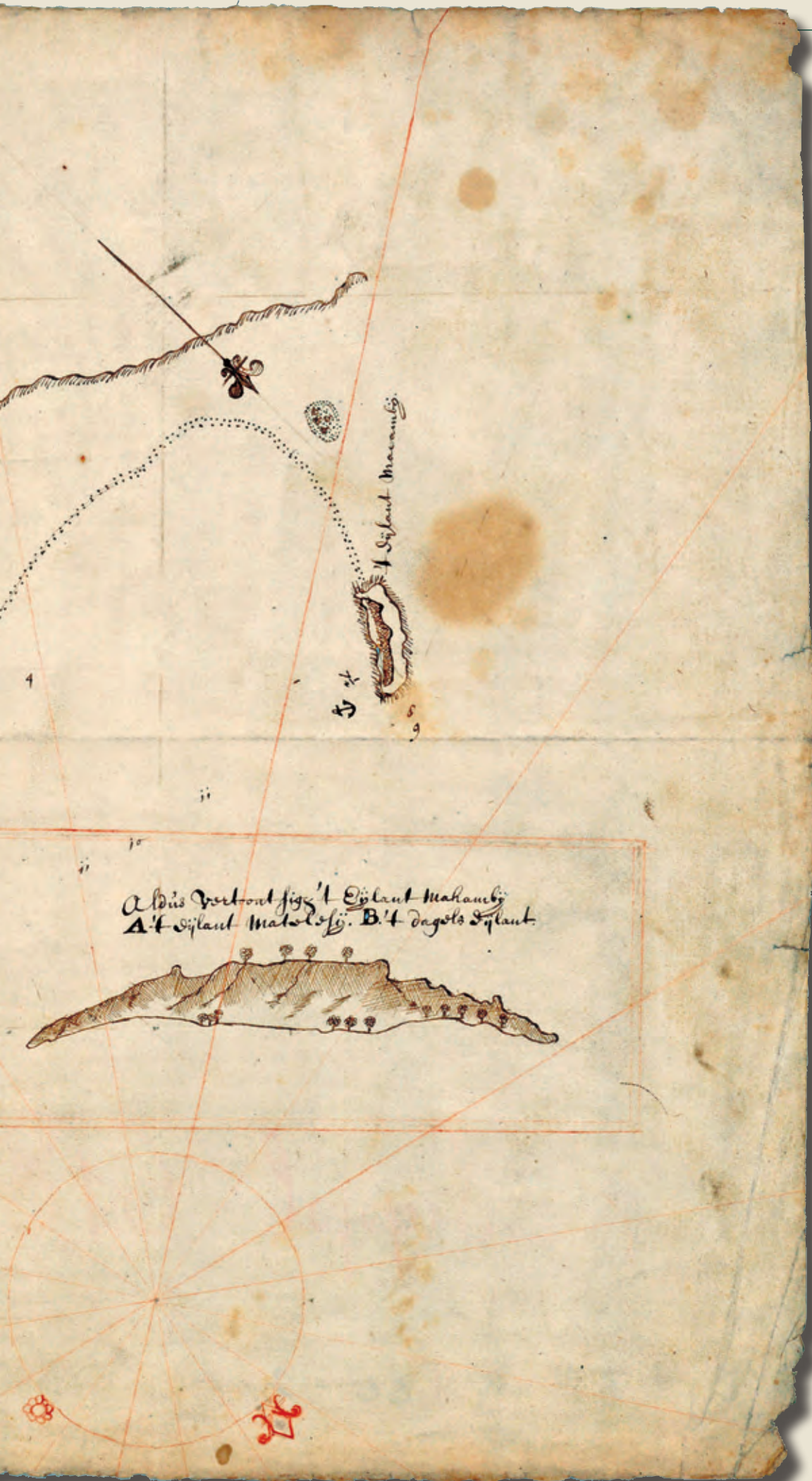
het in 1711 gestrande schip *Baarsande* staat afgebeeld. In andere exemplaren wordt de kaart van Magelage op hetzelfde blad vergezeld door een kaart van Moelali (heden: Mohéli), een van de eilanden van de Comoren.

Het inkomen van Magelage werd aangekondigd door de waarneming van Nosy Makamby, een opvallend eiland voor de kust, in een gebied waar verder weinig van dergelijke herkenningspunten waren. Het belang van dit eiland wordt bena-

Yentooningh van de
Rivier Matelesj.

380

Aldus vertont figg' 1 Eylant Mahambij
A' t Eylant Matolofij. B' t dagols Eylant.

2. De manuscriptkaart van Matelesij, 1676 (Nationaal Archief, 4.VELH inv. nr. 618)

drukt door het aanzicht dat ervan op de kaart staat weergegeven: een heuvelachtig voorkomen met verscheidene bomen. Aan de westkant van de baai van Boina staat bij een nederzetting de tekst "de Negery daar de Koning woont" (tegenwoordig heet deze plaats Andamoty). Het belang van deze koninklijke residentie zal hieronder behandeld worden. De bijbehorende "Beschryving van het Eiland Madagascar" (3 pagina's) met zeil-instructies voor de havens van het eiland, maakt geen expliciete melding van de kaart, alhoewel ze wel instructies, gebaseerd op eerdere reizen, voor het inkomen van de haven van "Massalige" bevat.

De baai

De Baai van Boina – in feite het gebied dat de kaart bestrijkt – werd door de Portugezen, die dit gebied in de zeventiende eeuw regelmatig bezochten, *Nova Mazalagem* genoemd. De baai was in 1613 gedetailleerd beschreven door de Jezuïet Luis Mariano; hij diende als bron van rijst, vee, slaven, sandelhout en andere handelswaar die Madagaskar produceerde.³ Het belang van de baai wordt onderstreept doordat hij voorkomt op een kaart door João Teixeira Albernaz, opgenomen in diens manuscriptatlas van 1665. Op die kaart staat aangetekend dat de Portugezen deze plaats vanuit Mozambique aandeden

om te victualiseren.⁴ Veel van de handel van Magelage was gericht op Mozambique, dat op een afstand van ongeveer 350 mijl (560 km) lag. De handelswaar diende om het Portugese garnizoen in Mozambique te onderhouden en om de schepen van de *carreira da India* te verversen. Het was, onder gunstige weersomstandigheden, slechts enkele dagen zeilen van de overzijde van de Straat van Mozambique. Veel handelswaar werd middels kleine vaartuigen vervoerd. De baai werd ook aangedaan door Islamitische handelaren afkomstig uit Oost-Afrika en van verder weg, zoals Oman en Surat. De heersende klasse op Noordwest Madagaskar, de Antalaotra, was zelf Islamitisch.⁵ De Engelsen kenden de baai zeker al in 1640.⁶ De Nederlanders leerden het belang van deze plaats pas relatief laat kennen, en wel door het bezoek dat Hubert Hugo en Johan Nieuhof in 1672 aan de baai brachten. Dit was overigens de reis waarop Nieuhof stierf.⁷ Deze reis resulteerde echter in een gunstig rapport, wat nog nader wordt onderstreept door de aanschaf van 22 slaven die de Nederlanders deden.⁸ Het gevolg was een in 1676 vanuit Kaap de Goede Hoop goed georganiseerde reis met het 250 ton metende jacht *Voorhout* om slaven te halen.

De reis van de Voorhout⁹

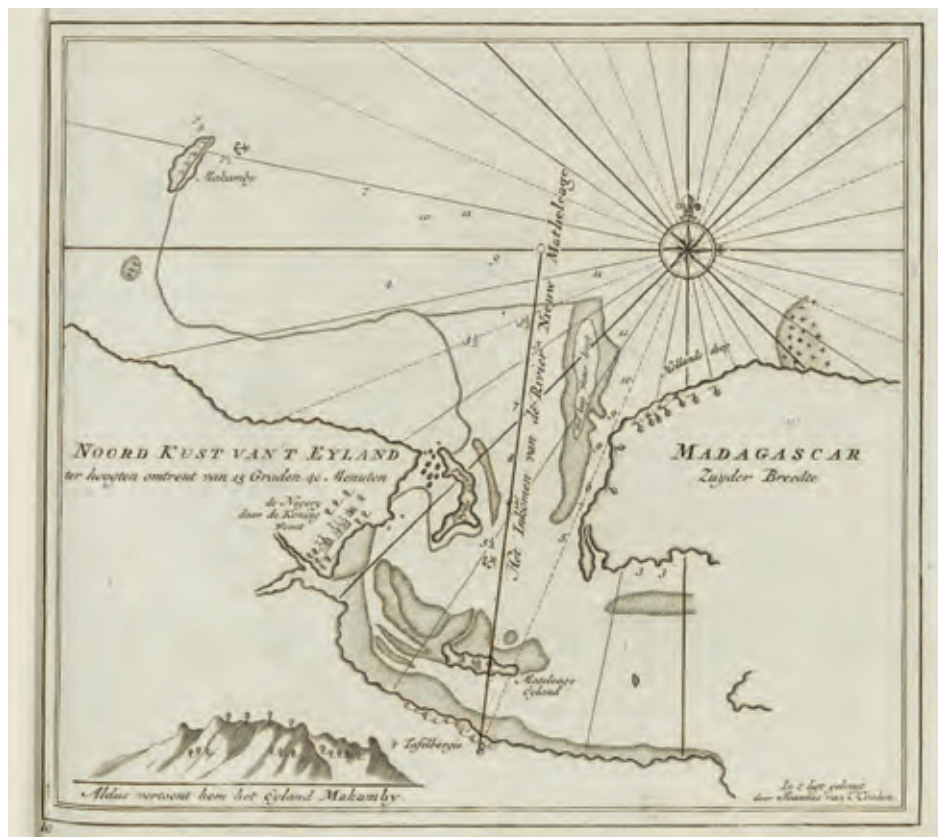
Het journaal van de *Voorhout* biedt een gedetailleerd verslag van de Nederlandse pogingen tot handel met Magelage en met Manangaar (Maningare), een andere haven die tijdens de reis werd aangedaan.¹⁰ Het is aangevuld met een waardevolle korte beschrijving van Magelage.¹¹ Toen de *Voorhout* op 24 juni 1676 bij Magelage arriveerde, bemerkten schipper Aryaen van Asperen en zijn bemanning dat niet alleen Islamitische handelsschepen, maar tevens een Engels slavenschip en een Portugees schip hen voor waren. De Portugees, de met 30 stukken uitgeruste *Nossa Senhora de Miragules* (i.e. Milagros), was door de onderkoning van Goa op strafexpeditie gestuurd.¹² Die missie duurde ongeveer drie maanden, tot 19 juli, waarna de Portugees vertrok, maar niet na zoveel mogelijk schade te hebben aangericht. De schepen van de Islamitische handelaren waren vernietigd, de nederzetting en de gebouwen op het eiland waren verwoest, Islamitische graven waren ontheiligd en de koning en diens onderdanen waren verjaagd. Deze missie was de laatste keer dat de Portugezen de baai aanvielen. Eerdere aanvallen waren er in 1589 en 1635; de missie van 1676 kan beschouwd worden als het einde van de "Portugese eeuw" in Nova Mazalagem/Magelage.

Voor de onderhavige studie had deze aanval, hoe pijnlijk zij ook was voor de Islamitische heerser en zijn onderdanen, een gelukkige uitkomst: het vond zijn weerspiegeling op een manuscriptkaart die door de Nederlanders tijdens dit bezoek werd gemaakt.

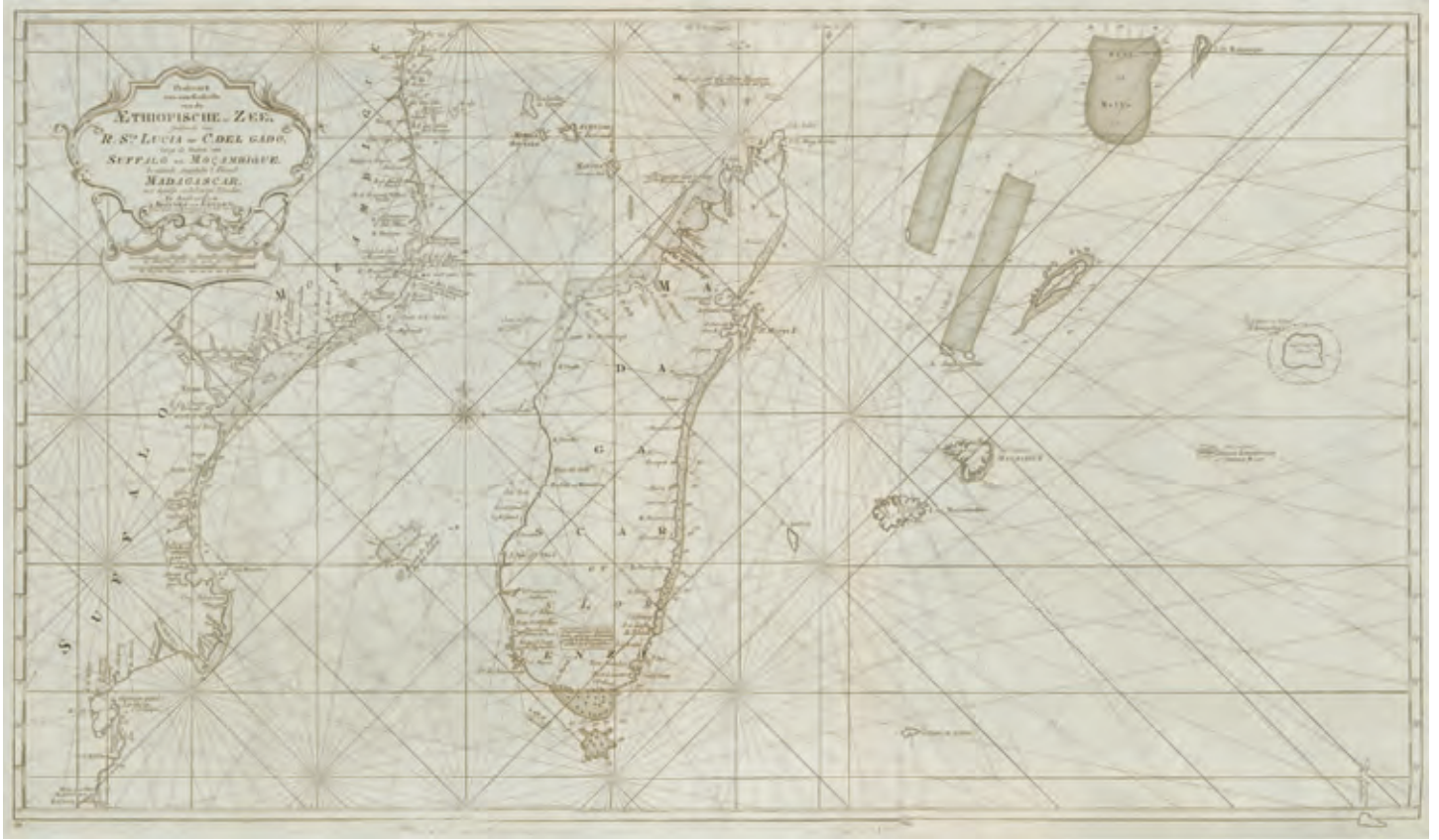
De *Voorhout* vertrok op 22 september 1676 van Madagaskar, met aan boord 279 slaven voor de VOC, en nog eens circa 23 slaven op privé-rekening. Op 29 november 1676 kwam het schip aan te Kaap de Goede Hoop.¹³

De manuscriptkaart¹⁴

De naam van het eiland op de manuscriptkaart luidt "Matelesij"; de titel van de kaart, in de linker bovenhoek, is "Vertoouning van de rivier Matelesij." De monding van een kleine rivier is aan de westzijde van de baai zichtbaar. Het is vermeldenswaardig dat *Matelesij* onder de vele spellingsvarianten van deze toponiem uniek lijkt te zijn voor deze kaart. De naam komt niet voor in de tekst van het journaal van de *Voorhout*, waar consequent sprake is van "Magelage", dat ook in de inhoudslijst voor folio's 668v-697v voorkomt. Dit laatste kan simpelweg het resultaat zijn

3. Van Keulens gedrukte kaart van Matheleage, 1753 (Nationaal Archief, 4.VEL inv.nr. S6A)

4. Paskaart van een Gedeelte van de Æthiopsche Zee, strekkende van R. Sta. Lucia tot C. del Gado, langs de kusten van Suffalo en Moçambique, bevattende insgelyks 't Eiland Madagascar, [...] uit het zesde deel van Van Keulens Zee-fakkelt, 1753 (Nationaal Archief, 4.VEL inv.nr. S6A)

van het redactionele werk van Andries de Man, de Kaapse klerk die het journaal kopieerde. Deze schijnbare tegenstelling diskwalificeert echter op geen enkele wijze het verband tussen de manuscriptkaart en de reis van de *Voorhout*.

Het duidt er slechts op dat de kaart door een ander persoon werd vervaardigd dan degene die het journaal bijhield. Ook al wordt de kartograaf niet vermeld, het is niet onwaarschijnlijk dat het de kapitein was die de kaart tekende. Het journaal is ondertekend door Aryaen van Asperen, Johan Corten en Arnout Lambertsen, respectievelijk kapitein, stuurman en boekhouder tijdens de reis.

Hoewel verwacht mag worden dat Lambertsen het journaal bijhield, duiden interne aanwijzingen erop dat het juist Corten was die dat deed.

Het aanzicht van Nosy Makamby, zoals dat op de manuscriptkaart voorkomt, wordt als minder steil weergegeven dan op de gedrukte versie van de kaart. De begroeiing komt wel overeen.

Er bestaat een duidelijke overeenkomst in nomenclatuur tussen de manuscriptkaart en het journaal, met name de vermelding van een *Tafelberg* (folio 697), die overeenkomt met een *Taavelberg* op de kaart. In het journaal van de *Voorhout* staat op folio 668v beschreven dat het schip op 11 vadem voor "t Engels Eylant" kwam, zuidzuidwest ongeveer 1 mijl, waarna deze naam frequent wordt

genoemd. De weergave op de manuscriptkaart van het "Engels Eylant", extra aangeduid met een B, verbindt de kaart met het journaal. In de legenda, boven het aanzicht van het eiland Makamby, heet het bij B "Dagels Eylant". Mogelijk zijn bij de vervaardiging van de legenda de eerste twee letters van "Engels", te weten *En*, verkeerd gelezen als *Da*.¹⁵

De naam "Dagels Eylant" komt weer voor op de kaart die door Van Keulen voor het zesde deel van de *zee-fakkelt* werd vervaardigd.

Men zou kunnen stellen dat de opeenvolging van de dieptelodingen zoals die in het journaal voorkomen, grotendeels overeenkomt met de lodingsgetallen op de kaart. Dergelijke parallellen zijn echter suggestief van aard, en niet definitief.

Wat wel definitief is, is de legenda bij de nederzetting aan de westzijde van de baai, namelijk de "De Negerij daar de Cooningh woont". Hier zijn bomen afgebeeld, twee woningen en een groter gebouw met een kerkachtig voorkomen - wat in deze context een moskee moet voorstellen - evenals een ondiepte voor de kustlijn.

Het journaal van de *Voorhout* geeft aan dat dit de plaats is waar de koning en zijn onderdanen dekking zochten tijdens de Portugese aanval. Hoewel de heerser tijdens het bezoek van de *Voorhout* inderdaad ter plekke was, was de nederzetting echter niet meer dan een tijdelijk toevluchtsoord. Dit als consequentie van de

aanval van de Portugezen op het eiland in de baai, dat de gebruikelijke residentie van de koning was. De koning verbleef slechts enkele weken aan de wal, en zou na het vertrek van de Portugezen weer terugkeren naar het eiland. De nederzetting die als toevluchtsoord diende lag buiten het bereik van het geschut van de *Nossa Senhora de Miragules*, en was slechts licht verdedigd, met een "boorstweeringh" en een door de Engelsen geschonken metalen (bronzen) kanon, en twee kleine ijzeren 3 à 4 ponders.

Het is opmerkelijk dat op de kaart van dit gebied, welke in 1673 vervaardigd werd door de Franse missionaris Louis Chevreuil, op het vasteland in het geheel geen nederzettingen staan afgebeeld.¹⁶ Op het eiland worden tevens woningen en een moskee weergegeven, die op Chevreuils kaart veel beter tot hun recht komen, en waarvan heden ten dage nog overblijfselen overeind staan.

Het voorkomen van "de Negerij daar de Koning woont" op Van Keulens gedrukte kaart, is dus een volkomen anachronisme, dat een tijdelijke gebeurtenis van driekwart eeuw eerder verbeeldt. Het is ironisch dat de koninklijke nederzetting, dank zij de kartografische verbeelding, wordt afgebeeld alsof ze in de tussenliggende jaren aanzienlijk gegroeid was, door meer woningen en moskeeën toe te voegen. De werkelijkheid was anders. In de tussenliggende tijd was Magelag in 1686 door de

5. Ruïnes op Magelage, situatie 1981 (foto auteur)

Sakalava veroverd, was de Antalaotra-heerser omvergeworpen en de commerciële betekenis van het gebied sterk afgenomen. De handel, en dan met name de handel in slaven, verplaatste zich naar de streek Maningaara rond de nabijgelegen monding van de rivier de Bombetoka, waar de Sakalava uiteindelijk hun hof te Marovoay, meer stroomopwaarts, vestigden. Maar Magelage werd in de zeventiende eeuw nog een dozijn keer door Nederlandse slavenschepen aangedaan, zelfs nadat het over haar hoogtepunt heen was.

Aan de Kaap was het gebruikelijk om elke nieuwe expeditie om slaven te halen uit te rusten met de journalen van de voorgaande reizen, al was er in de praktijk sprake van een willekeurige selectie. Het voorbeeldige journaal van de *Voorhout* werd op verschillende reizen meegegeven, waaronder die van de *Zon* in 1776, dat daarnaast nog zestien andere journalen als documentatie aan boord had.¹⁷ De instructies voor de officieren, waarin dit archief aan journalen wordt vermeld, noemt geen enkele specifieke kaart. Daardoor is het niet mogelijk enig verder gebruik van de manuscriptkaart te bewijzen, totdat deze in gedrukte vorm bij Van Keulen opduikt. De kustkaart die schipper Godlob Silo van het gebied vervaardigde illustreert de vergetelheid die de manuscriptkaart van 1676 ten deel viel.¹⁸ Silo's kaart was de laatste in een serie die op de kartografisch gezien productieve reis van het VOC-schip *Drie Heuvelen* in 1753 werd vervaardigd. Zijn omissie om het wel met name op de kaart en in het cartouche vermelde "Nieuw Matheleigie" ook op de kaart in te tekenen, duidt er tevens op dat hij geen kopie van de kaart van 1676 voorhanden had. En vanzelfsprekend kon hij nog niet beschikken over een exemplaar van het zesde deel van de *Zee-fakkell*.

Literatuur

- Armstrong, James C. 1983. Madagascar and the Slave Trade in the Seventeenth Century. In: *Omalý Sy Anio (Hier et Aujourd'hui): The journal of African history*, 17-20, pp. 211-233.
- Armstrong, James C. 1983-84. Malagasy Slave Names in the Seventeenth Century. In: *Omalý sy Anio*, 17-20, pp. 43-59.
- Böeseke, A.J. 1977. *Slaves and Free Blacks at the Cape, 1658-1700*. Cape Town, Tafelberg.
- Cortésão, Armando & Avelino Teixeira da Mota. 1960. *Portugaliae Monumenta Cartographica*, Vol. V, Lisboa.
- Ellis, Stephen. 1979. Un text du XVIIe siècle sur Madagascar. In: *Omalý sy Anio*, 9 Jan.-Juni 1979, pp. 115-166.
- Ellis, Stephen. 2009. The History of Sovereigns in Madagascar: New Light from Old Sources. In: *Madagascar Revisited: En Voyage Avec Française Raison-Jourde*. Paris.
- Hébert, Jean-Claude. 1999. Sur des ports esclavagistes de la côte nord-ouest de Madagascar dont le nom est devenu obsolete: Marinagndo ou Moringambo et Lulangani / Langani / Morumgany. In: *Études océan Indien*, pp. 11-60.

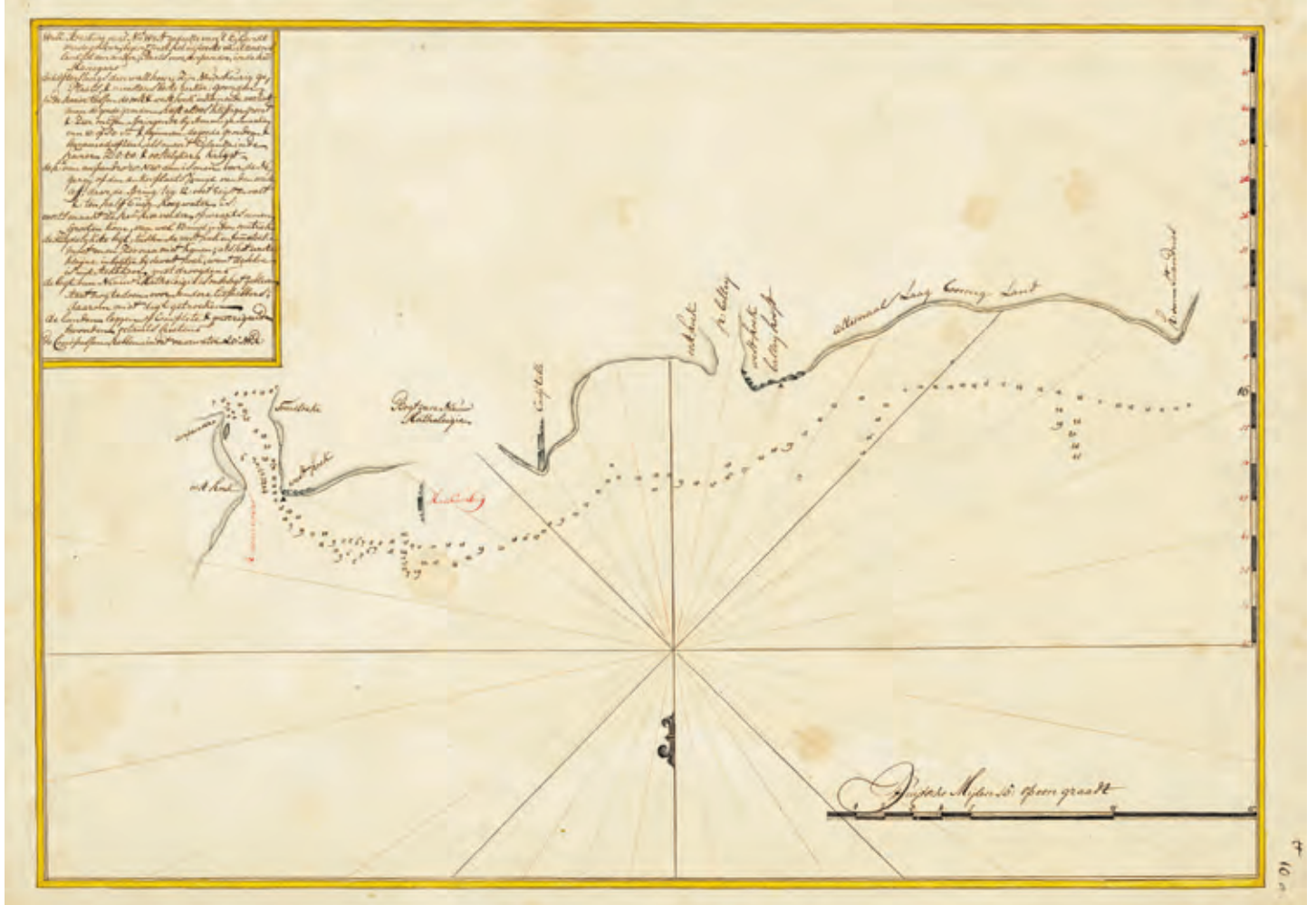
- Marques Esparteiro, António. 1976. *Catálogo dos navios brigantinos (1640-1910)*. Lisboa: Publicação do Centro de Estudos de Marinha.
- Leitão, Humberto. 1970. *Os Dois Descobrimentos Da Ilha De São Lourenço Mandados Fazer Pelo Vice-Rei D. Jerónimo De Azevedo Nos Anos De 1613 a 1616*. Lisboa.
- Nieuwhof, Johan. 1682. *Joan Nieuwhofs Zee en lant-reize, door verscheide gewesten van Oostindien: behelzende veele zeltzaame en wonderlijke voorvallen en geschiedenissen. Beneffens een beschrijving van lantschappen, steden, dieren, gewassen, draghten, zeden en godsdienst der inwoonders en inzonderheit een wijtloopig verhael der stad Batavia*. t'Amsterdam: voor de weduwe van Jacob van Meurs.
- Randrianja, Solofo & Stephen Ellis. 2009. *Madagascar: A Short History*. London: Hurst.
- Ranjeva-Rabetafika, Yvette & René Baesjou & Natalie Everts. 2000. Of Paper and Men: A Note on the Archives of the VOC as a Source for the History of Madagascar. In: *Itinerario: Bulletin of the Leyden Centre for the History of European Expansion*, 24, 1, pp. 45-67.
- Schoeman, Karel. 2007. *Early Slavery at the Cape of Good Hope, 1652-1717*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Tachard, Guy & Michael Smithies. 1999. *A Siamese Embassy Lost in Africa, 1686: The Odyssey of Ok-Khun Chamnan*. Chiang Mai, Thailand: Silkworm Books.
- Vérin, P. 1986. *The History of Civilisation in North Madagascar*. Rotterdam: A.A. Balkema.
- Westra, Piet & James C. Armstrong. 2006. *Slave trade with Madagascar. The Journals of the Cape slaver Leijdsman, 1715*. Cape Town: Africana Publishers.

Noten

- * Met dank aan Gijs Boink voor het aanreiken van

7. Moderne kaart van de Baai van Boina en de Bombetoka rivier (bron: F. Ormeling)

6. De kaart van de noordwestkust van Madagaskar door Godlob Silo, 1753 (Nationaal Archief, 4.VEL inv.nr. 325)

het onderwerp van dit artikel, het verstrekken van foto's van relevante archiefstukken en het vertalen van de concepttekst naar het Nederlands. Dank ook aan Eduard van Breen, die het bestaan van de manuscriptkaart onder de aandacht van de auteur bracht.

1. De kaart is online raadpleegbaar op <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/inventaris/gahetnascans/eaidid/4.VEL/uitid/S6A/aantal/20/node/c01%3A0.c02%3A26.c03%3A1/level/file>.
2. De spelling van de naam van deze baai kent vele varianten, die deels de verschillende talen van de bezoekers volgen, en ook daarbinnen bestaat weinig overeenstemming. De Nederlandse naamgeving vormt geen uitzondering. Voor voorbeelden zie: Armstrong (1983) p. 213, en P. Vérin (1986), p. 206, noot 3. Voor een uitstekende discussie over de spellingswijze van de toponiemen van deze kust zie J.-C. Hébert (1999) pp. 11-60. Daar komt Magelagie echter niet ter sprake.
3. Leitão (1970). Voor een beknopte beschrijving zie: S. Randrianja & S. Ellis (2009), pp. 91-93.
4. Cortesão & A. Teixeira da Mota (1960), plaat 559 en pp. 36-46.
5. Over de Malagassische heersers zie: Ellis (2009) pp. 405-431.
6. Ellis (1979), pp. 151-166.
7. Nieuhof (1682) pp. 306-07. Nieuhof noemt Masyeleyn, Magelagie en Magselagie, al blijft het de vraag of deze namen in zijn tijd gangbaar waren; zijn tekst werd namelijk postuum bewerkt.
8. Nationaal Archief (NA), Den Haag: Archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), toe-

- gang 1.04.02, inv.nr. 4008, ff. 702r-709r (extract journaal van de Pijl).
9. De reis van de Voorhout is door verschillende auteurs onderzocht, waaronder Armstrong (1983); Ranjeva-Rabetafika, Baesjou & Everts (2000), pp. 52-57; K. Schoeman (2007), pp. 110-116.
10. NA: VOC, inv.nr. 4012, ff. 664-703: *Copie journael gehouden bij Aryaen van Asperen, Johan Corten en Arnout Lambertsen opperhoofden van het jachtje Voorhout, op haer voyagie van de Caep naer Madagascar tot den slavenhandel, 22 mei-29 november 1676*.
11. NA: VOC, inv.nr. 4012, ff. 704-705: *Appendix of Cort relaes vande situatie van 't eylandt Magalage, etc.* [ongedateerd 1676].
12. Zuid-Afrikaanse en Thaise lezers zullen dit schip herkennen: het verging in 1686 op de Zuid-Afrikaanse kust. Aan boord van dit sindsdien beroemde wrak was onder andere een belangrijke Siamese diplomatische missie naar Portugal. Het schip komt, met een verkorte geschiedenis, voor in Marques Esparteiro (1976): "46. "N[oss]a S[enhor]a dos Milagres" (1678-1686) — *Nau de 30 peças que também aparece como naveta. Em 1683 largou de socorro a Moçambique. Em 1686 saiu de Goa para o Reino e foi perder-se no cabo das Agulhas.*" Zie ook Tachard & Smithies (1999).
13. Armstrong (1983), pp. 226-227; Armstrong (1983-84), pp. 45-51; Böeseken (1977), pp. 132-33.
14. De kaart is online raadpleegbaar op <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/inventaris/gahetnascan/eaidid/4.VELH/inventarisnr/618/>

- scan-index/1/foto/NL-HaNA_4.VELH_618/fotouid/684f5226-3702-e526-33f7-48aaaba135f6.
- In de periode 2012-2013 werden de collecties Buitenlandse kaarten Leupe (4.VEL) en het Supplement daarop (4.VELH) volledig gedigitaliseerd. 4.VELH 618 was een van de twee kaarten waarvan, tot deze studie, nog niet bekend was welk gebied erop afgebeeld staat. De laatste kaart waarvan de locatie (nog) onbekend is, is 4.VELH 619.111.
15. Dank aan Gijs Boink voor deze suggestie.
16. *Baye des Mazelages ou Nouveau Ménages scittué dans l'isle de Madagascar... 1673, par le sieur Pr. Chevreuil*. Zie: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5905764j.r=madagascar.langEN>.
17. Western Cape Archives and Records Service, Kaapstad: C.704, *Register der papieren*, pp. 131-138. Dit deel is intussen hernoemd naar C.2356 en opnieuw gepagineerd.
18. NA: Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe (VEL), nummer toegang 4.VEL, inv.nr. 325.

Summary:

The source of Van Keulen's printed chart of 'Nieuw Matheleage' (Madagascar) / James C. Armstrong
The article traces the lineal relationship between a manuscript chart of Matelesij, here dated to 1676, and its printed appearance as 'Nieuw Matheleage' in van Keulen's *De nieuwe groote lichtende zee-fakkell*, published in 1753. Evidence to support this connection is drawn from the VOC slave-trader *Voorhout's* 1676 journal.

In de overigens waardevolle bibliografie van kaarten van Gelderland en de Kwartieren van Vredenberg-Alink (1975) worden de diverse staten van de kaart *Comitatus Zutphania* van Kaerius en Visscher onvolledig en in verkeerde volgorde weergegeven.¹ Hierdoor zijn enkele auteurs van naam helaas op het verkeerde been gezet en is hun betoog niet geheel juist. In onderstaand artikel wordt gepoogd de juiste gang van zaken weer te geven.

Van "Zutphania, met den tytel van een bijzonder Graefschap verciert"² zijn al betrekkelijk vroeg aparte kaarten gemaakt die een gehele pagina in beslag nemen, al zijn die kaartbladen niet groot te noemen (kwarto). In een tijd dat de kaarten soms in hiërarchische volgorde werden gerangschikt (bijvoorbeeld Blaeus *Atlas Maior* en *Stedenboek*) zal wel hebben meegespeeld dat het derde kwartier van het Hertogdom Gelre een graafschap was en daardoor al vroeg aparte aandacht kreeg, eerder dan de overige drie kwartieren. Voorbeelden hiervan zijn: *Zutphania Comitatus* in de eerste wegenatlas van

De Comitatus Zutphania van Kaerius en Visscher Van landkaart naar nieuwskaart en weer naar landkaart

2. De Graafschap Zutphen uit het *Itinerarium Orbis Christiani* (1579) (14,5 x 19 cm). Collectie auteur.

Europa, het *Itinerarium Orbis Christiani* van Frans Hogenberg uit 1579 is het oudste kaartje waar de Graafschap Zutphen alleen op staat afgebeeld (14,5 x 19 cm; zie afb. 2).

In een zeldzame, anonieme atlas van de Nederlanden (4 exemplaren bekend) die toegeschreven wordt aan Frans Hogenberg, uitgegeven circa 1588 - 1590, treffen wij de eerste foliokaart van het kwartier van Zutphen aan.³

Een ander voorbeeld vinden wij in *Le Miroir du Monde* van Zacharias Heyns: *Zutphania* van 1598. Dit kaartje is een eenvoudige houtsnede (14 x 17,5 cm; zie afb. 3). Tenslotte noemen wij de *Comitatus Zutphania* van Abraham Goos uit het *Nieuw Nederlandsch Caertboek* van 1616, een ovaal kaartje in een rechthoekig frame (12 x 17,5 cm; zie afb. 4).

De eerste staat van de Comitatus Zutphania van Kaerius

De Vlaming Pieter van den Keere ofwel Petrus Kaerius was niet de eerste die een kaart van alleen de Graafschap Zutphen uitgaf, maar wel de eerste kaartmaker die een fraaie kaart op folioformaat het licht deed zien in zijn atlas van de Nederlanden, de *Germania Inferior* van 1617. Het betreft een navolging van de kaart van sGrooten van Oost Gelderland, het Bisdom Münster en het Hertogdom Kleef (zie afb. 5 en 6).

Linksboven staat de titel in een met twee ganzen versierde cartouche, rechtsboven twee zgn. kostuumfiguren met daaronder "Zutphaneses", een schaalstok met "Miliaria Germanica Communia" en het uitgeversadres met jaar van uitgifte: "anno 1617". Rechtsonder het wapenschild van de Graafschap (dat behoort een leeuw in

1. De kaart *Zvtpthaniae Comitatus Cvm Urbibus ac præ Fecturis suis de Novo Diligenter Descriptus* uit de atlas *Belgica Florens Belgica Destructa*, ca. 1588. Collectie Biblioteka Ossolinskich Wroclaw, inv. nr., 556479.

Drs. A. de Zeeuw

was leraar aardrijkskunde aan het Baudartius College te Zutphen. Al op vijfjarige leeftijd verzamelde hij landkaarten.

3. Het houtsnedekaartje van Zacharias Heyns (1598), 14 x 17,5 cm. Collectie auteur.

keel (rood) op een zilveren (wit) veld te zijn). Ter weerszijden een herder en een herderin met sleufstokken nodig bij het hoeden van schapen. Hieronder een prospect op Zutphen, dat Kaerius al vanaf 1613 in voorraad had (zie afb. 7).⁴

In het kaartbeeld ontbreken de wegen. Rivierlopen bepalen de structuur van het gebied, waarbij soms opvalt dat die wat breder getekend zijn dan "de maat van de kaart verdragen kan" (vergelijk bijvoorbeeld de Berkel met de IJssel). Het centrale gebied is afvloeiloos; hierdoor ontstonden grote venen en moerassen die op latere staten van de kaart wel vermeld staan.

De heerlijkheid "Borkeloo" (Borculo), door Münster opgeëist en de Kleefse exclave rond "Huesen" en "Zevenaer" zijn duidelijk als niet-Zutphens aangegeven. Geen enkele stad wordt met een plattegrondje afgebeeld. De lege gebieden worden met vriendelijke landschapjes gevuld. De gradenverdeling en de vier hoofdwindstreken staan in de rand (1:180.000); het noorden bevindt zich bovenaan de kaart.

De tweede staat

In 1620 raakt Kaerius in financiële moeilijkheden, zoals uit een notariële acte van dat jaar blijkt. Daarin dringt zijn zuster Colette er bij hem op aan zo veel van zijn koperplaten te verkopen als zijn schuld bedraagt.⁵ Kaerius verkoopt de koperplaten van zijn atlas *Germania Inferior* aan Claes Jansz. Visscher die de hier besproken kaart in 1624 afdruckt, zonder er veel aan te veranderen. Hij verwijderd de naam van de oorspronkelijke uitgever en 'het jaartal en plaatst zijn eigen gegevens rechts onderaan de kaart met geheel in de hoek het getal 17; rond Schenkenschans komt een gracht en daar blijft het bij.

De derde staat

De tweede staat heeft geen lang leven gehad en was daardoor lange tijd onbekend, tot een afbeelding ervan opdook bij de stellingen behorend bij de dissertatie van Blonk in 1985.⁶

Wat kan er de oorzaak van zijn geweest? Wij dienen te bedenken dat Visscher ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog leefde

5. De eerste staat van de *Comitatus Zutphania*, Petrus Kaerius (1617) (38 x 49 cm). Collectie auteur.

4. Zutphania uit het *Nieuw Nederlandsch Caertboek* (1616) (12 x 17,5 cm). Collectie auteur.

6. Zutphania uit de manuscriptatlas van Christian sGrooten. Folder Canaletto- Alphen aan de Rijn. Hierop staat Zutphania uit de manuscriptatlas van C. sGrooten afgebeeld.

en een tijdgenoot was van Prins Frederik Hendrik. Rond 1620 hadden de Staatse troepen het gebied tot de grote rivieren in handen maar ten Oosten en ten Zuiden daarvan waren nogal wat steden in de macht van de Spanjaarden, zoals Bergen op Zoom, Breda, 's-Hertogenbosch, Groenlo en Oldenzaal.

Deze steden werden veroverd door Frederik Hendrik, de stedendwinger, en Claes Jansz. Visscher maakte van de belegeringen uitstekende nieuwskaarten in een tijd dat nieuwsgaring geen makkelijke zaak was en er zeker grote belangstelling voor zijn product was.

In 1627 was het beleg van Groenlo aan de beurt en daarvoor was een grootschalige kaart van de Graafschap Zutphen nodig. Geen probleem: die was in 1624 van Kaerius gekocht. Deze kaart werd omgevormd van een topografische kaart in een militaire nieuwskaart. Visscher verhuisde zijn naam naar de titelcartouche, "Zutphaneses" werd verbeterd in "Zutphanienses" (door toevoeging van een I en een streep boven de eerste E), onder de schaalstok werd de tekst "Een gemeene duytsche Mijle" geplaatst en het Zutphense deel van het afgebeelde gebied werd van een weggennet voorzien.

De grootste verandering vond echter rechtsonder plaats: de cartouche met het prospect *Zutphania* en Visschers impressum maakten plaats voor een inzetkaartje van het beleg van Groenlo: "Groll Beleyt Door Prins Hendrick van Nassou. op den 19 Julij 't jaer 1627" (12,5 x 15 cm).

De kaart toont de route van het konvoi vanaf Zutphen naar Groenlo: "Hier langs gaet Het Comvoy na t'Leger", een rechtstreekse (moerassige?) verbinding via "Borkeloo". In Zutphen werden over de IJssel proviand, kanonnen, munitie en tenten aangevoerd. Vanuit het zuiden komen de manschappen naar "Grolle": "desen Wech treckt t'Princen Leger na Groll." Gezamenlijk vormen ze de circumvallatielinie rond Groenlo met de kwartieren van de legeraanvoerders. Het inzetkaartje toont de situatie in en rond de stad met een plattegrondje.

7. Zutphen in 1613. Collectie auteur.

8. De tweede staat van de *Comitatus Zutphania* (1624). Collectie D.I. Blonk, Breda.

9. De derde staat, de eerste als nieuwskaart (1627). Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. nr.: RP-P-OB-81.150.

De vierde staat

De derde staat is waarschijnlijk in grote haast gemaakt want het krijgskundig verslag wemelt van de fouten. De kaart maakt de indruk gemaakt te zijn uit gegevens die mondeling verkregen werden. Werd Visscher opgejaagd door Willem Blaeu, die de *Grollae Obsidio* van Hugo de Groot met een goede kaart in 1629 in Amsterdam uitgaf?

In de vierde staat worden fouten verbeterd: "De Comvoy-wech van Zutphen nae t'Leger" loopt nu over de stevige zandwegen van de stuwwal bij Lochem naar "Borkeloo". Het moerassige gebied rond "Breefoort", dat een plattegrondje kreeg, staat op de kaart en de kwartieren van de drie legeraanvoerders staan nu op de juiste plaats in de circumvallatielinie aangegeven, zowel op de kaart als op het inzetkaartje. Maar de plattegrond van Groenlo blijft volslagen fout. Het lijkt een op z'n kop getekende plattegrond van Van Deventer. De Spanjaarden hadden echter het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) benut om de Groenlose wallen te versterken en uit te breiden tot een symmetrische zeshoekige vesting.

Een geheel nieuwe kaart

De verbeterde vierde staat was nog geenszins een succes te noemen, de belegeringswerken waren niet geheel juist of op te kleine schaal weergegeven. Visscher slaagde er nu in met behulp van Meester Cornelis Danckersz. de Rij, "Land-meter der Stadt Amsterdam"⁷ nog in 1627 een kaart van een fors formaat (40,5-54 cm) uit te geven onder de titel "Perfekte afteykeninghe van de gelegentheyt ende Belegeringe Der Starcke Stadt Groll [...]". De inhoud van de kaart: een op grote schaal nauwkeurig weergegeven circumvallatielinie omsluit nu een juiste plattegrond van de vesting Grolle: een symmetrische zeshoek met het riviertje "de Slinck" (Slinge) op juiste afstand van de stad getekend. Onderaan staan links en rechts afbeeldingen van de vestingwerken met het stadswapen. In de linker bovenhoek treffen we een geheel nieuw kaartje aan: "T Graefschap Zutpheen van nieuw verbeterd Door Claes Jansz. Visscher", een

10. De vierde staat, de verbeterde nieuwskaart (1627). Collectie auteur.

11. De geheel nieuwe belegeringskaart (1627), zonder een detail. Collectie auteur.

12. De *Comitatus Zuthania* weer als gewone atlas-kaart (1632). (van 4e naar 5e staat). Collectie auteur.

klein formaat, zoals men in die tijd gewend was (zie afb. 10A), maar van uitstekende kwaliteit.

Omdat deze nieuwskaart als los blad werd uitgegeven voorzag Visscher die van een aangeplakte uitleg. De toegevoegde tekst is geheel te lezen in het prachtige werk *Topografische historische atlas van Groenlo: De vestingstad Grol in de kaart gekeken* (Van der Pluijm, 2006, blz. 128).

De vijfde staat

Nadat Visscher een nieuwe belegeringskaart van Groenlo had uitgebracht bleef de koperplaat met de vierde staat nutteloos in zijn atelier liggen. Hij besloot tot een grondige revisie om er weer een gewone topografische atlaskaart van te maken. Zutphen, de hoofdstad van de

13. De uitgave van 1647. Österreichische Nationalbibliothek, Wien.

14. De jongste van de kaartfamilie uit 1648. Collectie auteur.

gelijknamige graafschap, kreeg nu ook een plattegrondje. "De comvoywech van Zutphen nae t'Leger" werd "Wech van Zutphen nae Groll." Alles wat aan de beleving van Groenlo kon herinneren verdween van de kaart en het vestingplattegrondje werd nu in een regelmatige zeshoek veranderd. "De Slinck" bleef op z'n plaats en veel te dicht bij de vesting stromen. De grootste ingreep vond weer plaats in de rechter benedenhoek: Groenlo moest plaatsmaken voor Zutphen waarvoor nu, in de vijfde staat, de beschikbare ruimte benut werd voor een plattegrond van de stad. Het werd een navolging van de kaart in het stedenboek van Braun en Hogenberg, de *Civitates Orbis Terrarum* deel 4 uit 1588, maar met een andere legenda. Het "Princenleger" werd echter met rust gelaten, het trekt ook in de vijfde staat nog steeds tussen "Iselburch" en "Breefoort" naar "Groll"!

We zijn ondertussen in 1630-1631 aangekomen, de tijd waarin de concurrentie-

strijd tussen de firma's Hondius-Janssonius en Willem Jansz. Blaeu ontbrandde. Deze uitgevers probeerden lange tijd elkaar te overtroeven met steeds betere en grotere atlanten. Omdat Hondius en Janssonius nog niet van alle provincies der Nederlanden aparte kaarten hadden werd Claes Jansz. Visscher te hulp geroepen. Uit de diverse bibliografieën blijkt dat dit door verscheidene uitgevers niet tevergeefs werd gedaan. Voor een door hen nieuw uit te geven atlas, het *Theatrum Imperii Germanici* van 1632, kregen de zwagers Hondius en Janssonius de beschikking over de hier als vijfde staat besproken kaart.⁸ Hetzelfde kwam tot stand voor de atlas *Gerardi Mercatoris Et I. Hondii Atlas ofte afbeeldinghe van de gantsche Weerld... Tot Amsterdam By Jan Janssen. A° D. 1634*. Het voorwoord is van 10 Januari dus is de atlas in 1633 samengesteld. Voor deze uitgave werden zes kaarten van Visscher gebruikt die in de volgende edities niet meer geplaatst werden.⁹

Wat was daar de oorzaak van? Visscher was rond 1633 op het idee gekomen zelf een atlas van de Nederlanden uit te geven de *Belgium sive Germania Inferior* en de uitgeleende koperplaten van onder andere de vijfde staat verhuisden weer naar zijn atelier en werden voor zijn *Germania Inferior* van 1634 gebruikt. Het hierdoor ontstane hiaat werd door Janssonius in 1637 met zijn *Comitatus Zutphania* weer opgevuld.

De zesde staat uit 1647

Het jaartal 1647 werd toegevoegd in de ring om de titel, verder vonden er geen veranderingen plaats en naar de reden van uitgifte valt slechts te gissen. Het gebeurde overigens meer dat er op een oude kaart een verrassend jaartal bijgezet werd, de koper had dan misschien het idee met een recente kaart de winkel uit te stappen. Overigens vonden in die tijd veranderingen niet zo snel plaats en verouderden kaarten niet zo vlug.

De zevende staat uit 1648

Het jaartal is veranderd in 1648 en dat doet denken aan de Vrede van Münster. Hadden de Nederlandse afgevaardigden, zoals de Heer Pauw, kaarten nodig om zich op de hoogte te stellen van het grensverloop in het oosten van ons land?

Besluit

Als men het voorgaande in zijn geheel nog eens overziet, komt men wel tot de conclusie dat de *Comitatus Zutphania* in een betrekkelijk korte tijd veel staten heeft gekend. Van 1617 tot 1648, dus in 31 jaar, zijn het er zeven geweest met nog een aparte kaart met eenzelfde inhoud. Dit kan van niet veel kaarten uit dezelfde periode gezegd worden.

Literatuur

- [Caert-Thresoor]. 1985. Oude kaarten aan de orde gestelde bij een medisch proefschrift. In: *Caert-Thresoor*. 4, 1: 16.
- Hollstein, F.W.H. et al. 1991. *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700, XXXVIII-XXXIX*. Roosendaal: Koninklijke Van Pöll.
- Koeman, C. 1967-1969. *Atlantes Neerlandici delen I - III*. Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum.

- Nijs, Godfried & Joep van der Pluijm. 2008. *Kijk op de linie, op zoek naar de circumvallatielinie uit 1627 rondom Groenlo*. Groenlo: Stadsmuseum.
- Pluijm, J.E. van der. 2006. *De Vestingstad Grol in de kaart gekeken. Topografisch historische Atlas van Groenlo*. Groenlo: Stadsmuseum.
- Schilder, Günter. 2007. *Monumenta Cartographica Neerlandica VIII*. Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro Holland.
- Scholten, Frans. 2013. In kaart. In: *Oer* 3, 4: p. 38-39.
- Vredenberg-Alink, J.J. 1975. *Kaarten van Gelderland en de Kwartieren*. Zutphen: De Walburg Pers.

Noten

- 1 De bibliografie is een studie uit 1975 om tot een overzicht te komen; sindsdien zijn er nieuwe vondsten gedaan.
- 2 Citaat uit *Toonneel des Aardrycx oft Nieuwe Atlas ...* door Wilhelm en Johannes Blaeu, 1650; deel 1, p. 34.
- 3 *Zvtphaniae Comitatus Cvm Urbivvs ac præ Fectvris svvs de Novo Diligenter Descriptvs* (25 x 36 cm). In de bibliotheken van: Konstanz, Heinrich-Suso-Gymnasium: inv. nr., Hd6; Marburg, Universitätsbibliothek: inv. nr., Ms540; Rome, Bibliotheca Vaticana; Wroclaw, Biblioteka Ossolinskich: inv. nr., 556479.
- 4 Het stadsprofiel van Zutphen werd door Kaerius

- gegraveerd voor de in de Franse taal uitgegeven "Beschrijvinghe van alle Nederlanden" van Lodovico Guicciardini, in 1613 voor het eerst uitgegeven bij Jan Jansz. te Arnhem.
- 5 Schilder, 2007: 333 e.v.
- 6 *Caert-Thresoor* 4 (1985), 1: 17.
- 7 Zoals vermeld in de cartouche op de kaart.
- 8 Koeman, *Atlantes Neerlandici II*: 354 (26).
- 9 Idem: 371 (95), 337.

Summary:

From map to newsprint to map. The *Comitatus Zutphania* by Kaerius and Visscher / Arie de Zeeuw

The first folio map of the county of Zutphen was published by Petrus Kaerius in his atlas *Germania Inferior* in 1617. A remarkable number of seven states of this map are known. After 1620 Kaerius sold the copperplate to Claes Jansz. Visscher, who printed the map in 1624. Visscher then transformed the topographical map into a military newsprint. This third state was published in 1627. The events of the siege of Groenlo were added to the map in a hurry and partly incorrectly: the prospect of Zutphen is replaced by an inset plan of Groenlo. In the fourth state the errors are corrected. After the end of the siege Visscher reworked the copperplate back to a topographical map. Finally, two states were published in 1647 and 1648, to which only the publication dates were added.

15. Een helaas beschadigde maar onbekende kopie van de derde staat. Rechts boven de legerplaats van de Spaansgezinde Graaf Hendrick van den Berch. Collectie S.C. Lemmers, Lisse.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

Kaartencollecties in Nederland

RHC Groninger Archieven

Mirjam de Jonge

Adres en contactgegevens:

Bezoekadres: Cascadeplein 4, 9726 AD Groningen

Postadres: Postbus 30.000, 9700 RM Groningen

Telefoon: 050 5992000

e-mail: info@groningerarchieven.nl

websites: www.groningerarchieven.nl

www.beeldbankgroningen.nl

contactpersoon: Mirjam de Jonge

M.de.Jonge@groningerarchieven.nl

1. Interieur studiezaal. (Foto: Marij Kloosterhof, RHC Groninger Archieven).

Toegankelijkheid

De studiezaal van het Regionaal Historisch Centrum (RHC) Groninger Archieven is geopend op dinsdag van 9-21 uur, woensdag-vrijdag van 9-17 uur. In de maanden juli en augustus zijn de openingstijden: dinsdag-vrijdag van 9-17 uur. Voor extra openingstijden op zaterdag zie de website van de Groninger Archieven. Bij een eerste bezoek aan de studiezaal vragen wij om een eenmalige legitimatie. U krijgt dan een pasje dat u bij ieder volgend bezoek moet meenemen.

Stukken kunnen in de studiezaal worden aangevraagd of tevoren per e-mail of via de website. Men kan maximaal 6 stukken tegelijk aanvragen.

Het is toegestaan om foto's (zonder flits) te maken van niet-gescand archiefmateriaal. Tegen betaling kan men kopieën of scans laten maken. Archief-, beeld- en kaartmateriaal dat gescand is, wordt in beginsel niet in origineel ter inzage gegeven. Laptops en fototoestellen mogen mee naar binnen, voor jassen en tassen zijn kluisjes aanwezig.

Omvang

De verzamelingen van de Topografisch Historische Atlassen (THA) van het voormalige Rijks- en Gemeentearchief en die van de Groninger Archieven bevatten tezamen ca. 8.000 kaarten en daarnaast nog prenten en (technische) tekeningen.

Profiel

De kaartencollectie van de Groninger Archieven bevat kaarten van de provincie Groningen, of kaarten waar Groningen op afgebeeld staat zoals de *Caerte van de Oostersche Zee* of de kaart *Belgium foederatum* van Johannes de Ram, waarvan zowel het blad waarop de provincie Groningen staat als de complete kaart aanwezig is.

De collectie bestaat uit drie delen, die op verschillende wijze tot stand zijn gekomen:

1. De collectie van het voormalige Rijksarchief in Groningen. Deze bestaat voor een

groot deel uit kaartmateriaal afkomstig van de provincie Groningen. Dit betreft vooral kaarten en ook technische tekeningen die tot archieven behoren of behoord hebben. Met name de Provinciale Waterstaat heeft veel kaarten en technische tekeningen geleverd, maar ook kaarten uit andere archieven waren van oudsher in de catalogus van de THA opgenomen. Een belangrijke verzameling die in 1945-1946 door de provincie werd overgedragen betrof een atlas bevattende een "Verzameling van kaarten der landerijen in eigendom toebehorende aan de provincie van de Stad en Lande van Groningen" waarin onder andere 124 handgetekende landme-

2. H. Teijsinga, *Den Eems stroom*, 1738. Kaart van de dijken en het post- en paalwerk (coll. RHC Groninger Archieven, 817-1112).

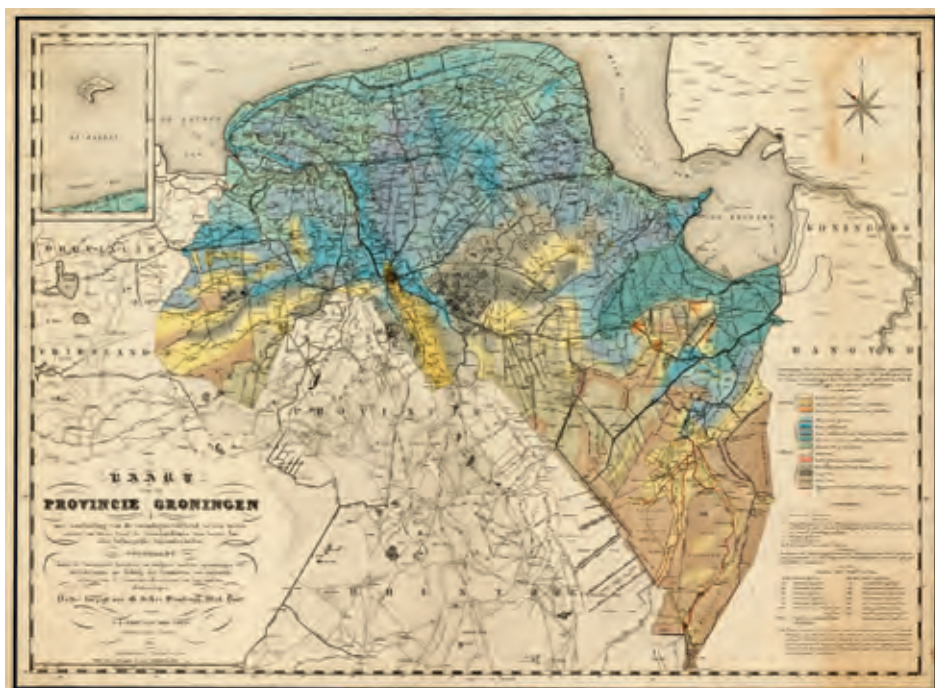
terskaarten zaten. Verder is er een kleine collectie van reproducties van oude kaarten uit verschillende collecties die in de jaren 1937-1941 op voorstel van de hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat J. Kooper gemaakt zijn bij wijze van werkverschaffingsproject.

Daarnaast zijn er verzamelingen (gedrukte) kaarten van de provincie Groningen afkomstig van een tweetal kaartverzamelaars. Deze verzamelingen bevatten vooral kaarten, maar ook een aantal prenten. Naast losse kaarten bevat de verzameling een aantal atlassen, waaronder buitenlandse atlassen en zeeatlassen.

2. De collectie van het voormalige Gemeentearchief Groningen. Deze is in 1806 ontstaan, toen de gemeente de collectie kaarten uit de nalatenschap van de stadsbouwmeester, die door zijn familie werd geveild, kocht. Voor een deel kocht ze daarmee haar eigen archief terug, maar er zaten ook landmeterskaarten bij. In 1913 begon men met het beschrijven van de "kaarten en tekeningen op het bureau van de rentmeester van de stadsbezittingen" (de stad Groningen bezat grote gebieden in de Veenkoloniën). Hier horen ook de kaarten van de Stadslanden bij, de stadse pendant van de kaarten van de provincielanden. Ook is een heel aantal kladopmetingen bewaard gebleven, niet alleen van de stadlanden maar ook van de provincielanden.

In 1927 werden alle kaarten, bouwkundige tekeningen c.a. betreffende Groningen en Ost-Friesland van C.H. Peters aangekocht. Deze collectie werd in de jaren daarna nog enkele malen aangevuld. Het Museum voor Oudheden (nu het Groninger Museum) besloot hun collectie kaarten en historische prenten aan het gemeentearchief in bruikleen te geven. Begin jaren '50 werd door het gemeentearchief besloten tot een verdere opbouw van een historisch topografische atlas, die ook foto's zou bevatten. De museumcollectie werd grotendeels in eigendom overgedragen, maar tekeningen en prenten met kunsthistorische waarde gingen terug naar het museum. De kaarten en historieprenten bleven echter bij het gemeentearchief.

In de jaren '60-'80 zijn veel kaarten (en prenten) aangekocht. Hieronder ook veel gedrukte kaarten van de provincie Groningen. Samen met de collectie van het voormalige Rijksarchief bezitten de Groninger Archieven een collectie kaarten

3. G. Acker Stratingh, *Kaart van de provincie Groningen met aanduiding van de grondgesteldheid en den waterstaat en vele, voor de geschiedenis van haren bodem belangrijke bijzonderheden, 1837.* (coll. RHC Groninger Archieven, 1536-6325).

van de provincie die niet helemaal, maar wel bijna, compleet is. De collectie bevat ook kaarten afkomstig uit archieven, al is in een aantal gevallen het verband verloren gegaan.

Behalve veel kaarten van de provincie zijn er ook stadsplattegronden. De belangrijkste is die van Egbert Haubois, een vogelvluchtkaart uit ca. 1635 die in de eeuwen daarna door veel kaartmakers is hergebruikt. De collectie in Groningen uitgeven (school)atlassen, waaronder veel Bosatlassen, is opgenomen in de bibliotheek.

3. Sinds de fusie in 2002 worden nieuwe aanwinsten opgenomen in een verzameling Groninger Archieven. Het betreft vooral schenkingen, een budget voor aankoop is er niet meer. Kaarten uit archieven worden niet meer in de (catalogus van de) kaartenverzameling opgenomen, maar blijven bij het archief waartoe ze behoren. Het is echter wel de bedoeling dergelijke kaarten op te nemen in de beeldbank.

Websites/beeldbank

De kaarten uit de collectie van het gemeentearchief staan inmiddels op de beeldbank: www.beeldbankgroningen.nl. De kaarten van het Rijksarchief zullen daar binnenkort ook beschikbaar zijn. Op de website van de Groninger Archieven (www.groningerarchieven.nl) zijn in de

'schatkamer' onder het kopje 'prenten en kaarten' enkele deelcollecties uitgelicht, zoals prenten van de stad Groningen, landmeterskaarten van de provincielanden, de oudste kaart van de Nederlanden door Jan van Hoirne (1526) en de kompasrozen van landmeter Henricus Teysinga.

Belangrijkste literatuur

Vredenberg-Alink, J.J. *De kaarten van Groningerland*. Uithuizen: Bakker, 1974

Wijk, Piet, *Groninga Dominium*. Groningen: Ecl-chers / Assen: Van Gorcum, 2006

Schroor, Meindert, *De atlas der Stadslanden van Groningen, 1724-1729*. Groningen: Regio-Projekt, 1997

Schroor, Meindert, *De atlas der Provincielanden van Groningen (1722-1736)*. Groningen: Regio-Projekt, 1996

Schroor, Meindert, *De atlas van Kooper. Oude kaarten van de provincie Groningen*. Bedum: Profiel, 2003.

Schroor, Meindert, *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad*. Amsterdam: SUN, 2009.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Ron Guleij

E-mail: ron.guleij@nationaalarchief.nl

Monumenta Cartographica

Neerlandica: IX : Hessel Gerritsz.

(1580/81-1632) : Master engraver and Map maker, who 'ruled' the

Seas / Günter Schilder. - Houten: Hes & De Graaf Publishers, 2013. - 2 dl. - (Monumenta Cartographica Neerlandica; VII) Deel I: [beschrijvend gedeelte]. - 578 p. : ill.; 40 cm. - Bevat register en bibliografie. - Deel II: [kaarten] ; 41x52 cm ISBN 978-90-6194-621-2. - Prijs € 795,00.

Monumenta Cartographica

Neerlandica: General Index of

Volumes I-IX /

Günter Schilder; compiled by Paula van Gestel-van het Schip. - Houten: Hes & De Graaf Publishers, 2013. - 361 p.: ill.; 25 cm.

De verschijning van ieder nieuw deel in de ambitieuze serie met de titel *Monumenta Geographica Neerlandica* door Günter Schilder werd altijd met enthousiasme en bewondering begroet. Ook Volume IX, als laatste deel in de serie, stelt op geen enkele wijze teleur.

Schilder wordt bewonderd voor zijn toewijding en zijn doorzettingsvermogen, hier bewezen, doordat hij in staat blijkt

Besprekingen

zijn zichzelf ruim dertig jaar geleden gestelde taak, het behandelen van de Nederlandse en Vlaamse kaarten en zeekaarten uit de periode van 1550 tot 1700, af te maken. De eerste twee delen van de *Monumenta* (1986 en 1987) telden ieder 171 bladzijden, met Nederlandse en Engelse tekst; de laatste 3 delen bevatten tussen 550 en 600 bladzijden tekst, alleen in het Engels.

Deel IX, concentreert zich op het leven en de prestaties van Hessel Gerritsz. (1580/81-1632) en volgt het patroon dat Schilder in de voorgaande delen van de serie bepaalde: in dit geval biografische informatie over Gerritsz.' leven, de publicaties waaraan hij werkte, een gedetailleerde bespreking van individuele kaarten of groepen daarvan en zijn werkzaamheden voor twee vooraanstaande Nederlandse handelscompagnieën. Dit deel bevat ook een uitgebreide bibliografie, een index en een map met facsimile's van kaarten op ware grootte - in dit geval van 17 kaarten in 51 kaartbladen gereproduceerd.

De auteur serveert ons een waar feestmaal van 32 bladzijden met 24 prenten in kleur, die 36 kaarten en aanverwante beelden in facsimile tonen; waarschijnlijk om de lezer van dit deel in de juiste stemming te brengen voor de veeleisende inhoud, die volgt. Acht kaarten worden gereproduceerd op een dubbele bladzijde; gezien het formaat van dit tekstdeel zijn dat onder meer de grootste reproducties in kleur, die ons van een aantal van deze kaarten ooit onder ogen zijn gekomen.

Schilder houdt Hessel Gerritsz. voor "de best geïnformeerde persoon op geografisch en hydrografisch gebied" in Amsterdam (blz.7) en één van de meest invloedrijke en innovatieve kaartenmakers van de zeventiende eeuw (blz.9). Veel van wat wij te weten komen over het leven en werken van Gerritsz. is het resultaat van persoonlijk onderzoek gedurende de laatste 40 jaar. Wij horen over Gerritsz. vroege scholing, zijn tijd als leerling bij David Vingboons, gevolgd door zijn baan bij Willem Jansz. Blaeu, waar hij zijn vaardigheden als graveur en etser vervolmaakte

en zijn begrip van de wiskunde verbeterde en hoe hij daarna begon met het construeren van kaarten. Zijn gevoel voor schoonheid blijkt al vroeg in zijn loopbaan, zoals te zien is in zijn talrijke bijdragen aan de decoratieve aspecten van de kaarten van Blaeu uit die periode. Aangezien de periode, waarin Gerritsz. voor Blaeu werkte zo bepalend was voor zijn ontwikkeling, wijdt Schilder een heel hoofdstuk aan deze zo productieve samenwerking.

Hoewel de lezers van *Caert-Thresoor* zeker genoeg zullen scheppen in de brede eruditie, die Schilder in dit deel beschrijft, ligt toch de kern van dit boek zonder twijfel in de meer gespecialiseerde zaken van Gerritsz. en zijn kartografische producten. Het is moeilijk zich een degelijker aanpak van ieder kartografisch document voor de geest te halen dan wat Schilder hier biedt. De hoofdstukken, die deze kern beschrijven omvatten Gerritsz. 'Leo Belgicus' (kaart van de Zeventien Provinciën in de vorm van een leeuw), zijn leeskaart van Ierland, zijn boeken die de Arctische gebieden betreffen, zijn kaarten van Rusland en Europa en de periode waarin hij voor de Nederlandse Oost en West Indische Compagnie werkte.

Schilder definieert de context in bijna alle gevallen door een veelomvattende discussie van hen, die als de voorgangers van Gerritsz.' werk gelden. Dat wordt dan gevolgd door een onderzoek en analyse van de betreffende kaarten, een bespreking van de verschillende staten, de historische context, waarin zij ontstonden, de bronnen van de geografische informatie, de plaatsen waar de kaarten te vinden zijn, relevante literatuur en nog veel additionele, historisch gerelateerde informatie. Elk onderdeel wordt afgesloten door alle er mee samenhangende "imitaties" van Gerritsz.' werk, nauwkeurig te bezien. 27 bladzijden met appendices aan het einde van een aantal hoofdstukken bespreken de edities van Gerritsz. boeken, vertalingen naar het Engels van teksten op de kaarten en bevatten juridische en andere documenten, enzovoort. Schilder zelf is visueel georiënteerd; hij levert alle afbeeldingen die hij uitgraaft,

als zij op enigerlei wijze de teksten kunnen verrijken. (Als hij vermoedt dat men zou hebben vergeten hoe de weldoer-voede vrolijke Jodocus Hondius er uit zag na hem op bladzijde 94 te hebben gezien, aarzelt hij niet om dezelfde prent op bladzijde 242 nogmaals af te beelden).

Als tekstredacteur van Schilders' deel 4 tot en met deel 6 van deze serie, geef ik toe dat ik waarschijnlijk hier en daar mijn rode pen had gehanteerd om een verandering voor te stellen in het onderhavige deel. Dat niet om te klagen. De tekst is leesbaar en begrijpelijk en de inspanning, door Schilder geleverd om zijn uitgebreide kennis aan de wereld te presenteren in de Engelse taal, getuigt van een grootmoedige aanpak.

Ter afsluiting een paar woorden over een welkome toevoeging: de *Monumenta Cartographica Neerlandica: General Index to Volumes I-IX*, samengesteld door Paula van Gestel-van het Schip. Dit ingewikkelde en complexe deel geeft met 361 bladzijden, snelle toegang tot de meer dan 3500 bladzijden met tekst en afbeeldingen en tot de ongeveer 260 facsimile kaarten in de bijbehorende mappen. De inhoud van de 9 delen is gerubriceerd in 5 afdelingen: inhoudsopgave per deel, facsimile's, persoonsnamen, kartografische documenten en thematische onderwerpen. Deze vijf afdelingen presenteren 21 verschillende indices. Index-makers zouden kunnen twisten over de juiste wijze om Schilders negen delen te indexeren, zeker met betrekking tot de toegepaste geografische classificatie. Mijn advies om het maximale nut uit deze index te halen zou zijn als volgt: Begin met het bestuderen van de inhoudsopgave van de index zelf, aangezien die fungeert als onontbeerlijke gids naar waar informatie is te vinden. Probeer ook verschillende benaderingen bij het zoeken. Men zou bijvoorbeeld denken dat de twee bladzijden, aangegeven in de persoonsnamenindex voor "Joachim Friedrich, Markgraaf van Brandenburg" alles zijn, maar additionele informatie wordt verkregen door onder "Portretten" met dezelfde naam te zoeken, aangezien daar zeven in plaats van slechts twee bladzijden worden genoemd.

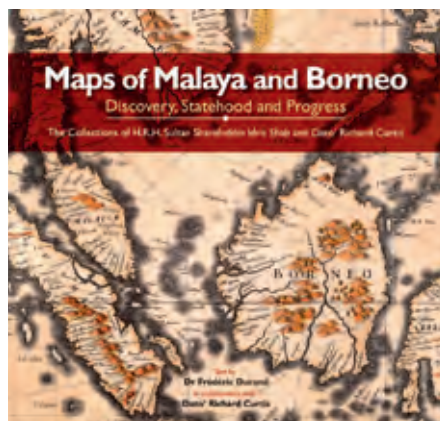
De negen delen van *Monumenta Cartographica Neerlandica* vormen een zeer indrukwekkend en werkelijk monumentaal oeuvre op een plank van een bibliotheek, een passend monument voor Schilder zelf, voor zijn onvermoeide en

toegewijde bijdragen.

In Schilders voorwoord zegt hij heel bescheiden dat zijn werk voor de *Monumenta Cartographica Neerlandica* een voldoening gevende ervaring is geweest en dat hij zichzelf daarom nu toestaat andere uitdagingen aan te gaan. Diegenen onder ons, die de historische kartografie zijn toegedaan, staan bij hem in de schuld en zij, die na ons komen, zullen voor de komende eeuwen zeker dankbare erfgenamen zijn.

Edward H. Dahl
(Vertaling Hans Kok)

Maps of Malaya and Borneo. Discovery, Statehood and Progress. The collections of H.R.H. Sultan Sharafuddin Idris Shah and Dato Richard Curtis / Frédéric Durand & Richard Curtis. - 264 blz., formaat 27x28 cm, met afbeeldingen van de 161 beschreven kaarten. Singapore/Kuala Lumpur Editions Didier Millet/Jugra Publications: - ISBN 978-983-44773-7-0 2013. - Prijs US\$ 39,90

Dit prachtig uitgevoerde boek heeft een beetje misleidende titel voor Nederlandse gebruikers omdat het bij Borneo feitelijk alleen om Noord-Borneo gaat, dus, samen met Malakka, om het huidige Maleisië. De rest van Borneo komt alleen op vroege kaarten en overzichtskaarten aan de orde. In een 50 pagina's lange inleiding geeft Durand, voormalig cultureel attaché van Frankrijk in Maleisië, eerst een overzicht van de kartografische geschiedenis van het gebied. Dat materiaal is als volgt geordend: 1. vroege gedrukte kaarten, 2. vroege Nederlandse, Engelse en Franse invloed, 3. de impact van de reis om de wereld door Magellaan, 4. verdiepte kartografische kennis, 5. zeekaarten, 6. Italiaanse, Franse, Duitse en Nederlandse kopieën van Spaanse en Portugese kaarten, 7. het begin van de moderne karto-

grafie van de VOC, 8. kaarten van Azië uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, 9. het kartografische omslagpunt van de achttiende eeuw, 10. Malakka en Borneo in het centrum van de 'Empire building', 11. Aziatische kartografen in de negentiende eeuw, 12. Kaarten en de ontwikkeling tot onafhankelijke staten, 13. territoriale expansie [van de Britse invloed in] in Noord-Borneo, 14. Het karteren van de ontwikkeling in Malakka en Borneo.

De beschrijving van de 161 afgebeelde [gedrukte] kaarten uit de in de titel genoemde verzamelingen volgt, op evenveel bladzijden, een iets andere indeling: 1. vroege gedrukte kaarten, 2. vroege Nederlandse, Engelse en Franse invloeden, 3. verdiepte kartografische kennis; 4. zee-kaarten, 5. kaarten van het binnenland; 6. kaarten uit atlassen en encyclopedieën, 7. thematische kaarten en 8. stadskaarten. Behalve de titelbeschrijving wordt er uitgebreid ingegaan op de reden waarom de betreffende kaarten interessant zijn.

Na deze kartobibliografie volgt een overzicht van de reproductie van kaarten door de eeuwen heen. De inleiding vooraf voegt niet veel toe aan de bestaande kennis, en is geschreven vanuit het oogpunt van de staatsvorming van Maleisië. Er is sprake van een aantal misverstanden: Fra Mauro heeft op zijn kaart niet één maar twee Maleise schiereilanden afgebeeld, 'Caert-Thresoor' betekent niet schatkaart, het was nooit de aanvankelijke bedoeling van de VOC om een groot gebied te verwerven ('a real territorial empire'), we veroverden niet het koninkrijk Jayakarta maar slechts een versterkt havenstadje van die naam, waarnaast we in 1619 ons kasteel Batavia stichtten en Benkulu ligt niet op de Noordwestkust van Sumatra. De Bry wordt aangegeven als 'Belgian', Hondius als 'Flemish', Mercator als 'German' en Plancius als 'Dutch'- dat is allemaal wat verwarrend. De titel van Mercators kaartenboek, *Atlas*, gaat niet terug op een van de Titanen maar op een mythische koning van Lybië, een voorganger dus van kolonel Gaddafi. Janssonius zou het werk van Blaeu hebben geplagieerd maar dat is inmiddels een achterhaald idee. Ze namen vrijelijk materiaal van elkaar over, de een was niet origineler dan de andere.

In de inleiding ontbreekt de vermelding van kaarten van de grensafbakening tussen het door de Nederlanders en Engelsen beheerde gebied op Borneo, noch is de epische kartering door Enthoven

van de Westerafdeling van Borneo (1887-1895) vermeld. Teleurstellend is dat recente Nederlandse publicaties die het hier behandelde gebied ook betreffen, zoals de de *Grote Atlas van Nederlands Oost-Indië*, de *Grote Atlas van de VOC* (beide van uitgeverij Asia Maior), en *Sailing for the East* (Uitgeverij Hes & De Graaf) met zijn manuscript zeekaarten niet worden vermeld. Met name het derde deel (Maleise archipel, 2008) van de *Grote Atlas van de VOC* was, met 20 pagina's reproducties van kaarten van de stad Malakka en 10 pagina's van Borneo, toch voor het beoogde lezerspubliek uiterst relevant geweest.

Maar daartegenover staat veel belangwekkends, met name in de beschrijvingen van de zeekaarten en van de kaarten van het binnenland. Er is door de verzamelaars een fraaie collectie Britse en Franse zeekaarten uit de periode 1750-1850 samengebracht en van zeer deskundig commentaar voorzien, en datzelfde geldt voor de vanaf 1850 vervaardigde geografische kaarten van (delen van) Malakka en Noord-Borneo. Maar ook hier is het jammer dat men niet ook de nauwkeuriger Nederlandse zeekaarten van Melvill van Carnbee c.s., zoals van Borneo, vermeld heeft. Het boek betreedt nieuwe paden doordat het ook populair weggeefkaartmateriaal zoals kaarten van Shell van de benzinepompen op Malakka aan de vergetelheid ontrukkt, en weggeefplattegrondjes.

De uitvoering en typografie is voorbeeldig en het boek wordt gesierd door voorwoorden van de twee verzamelaars, Sultan Sharafuddin en Richard Curtis.

Ferjan Ormeling

Kaarten van Huissen 1586-1818 / J.H.F. Zweers & E.J.Th.A.M.A. Smit. - Huissen : Historische Kring Huissen, 2014. - Bijdragen tot de Geschiedenis van Huissen XX. - 84 blz., ill. kl. - ISBN 978-90-75981-09-4. - € 20,-.

Huissen (spreek uit 'Huussen'), een stadje aan de Rijn onder de rook van Arnhem, kan wel beschouwd worden als één van minst Nederlandse steden in Nederland. Samen met Zevenaar en Wehl behoorde het tot de zogenaamde Kleefse enclaves. Deze enclaves maakten deel uit van het Hertogdom Kleef en werden pas in het begin van de negentiende eeuw deel van Gelderland. Ook het Limburgse Gennep was Kleefs. Huissen hoort dus pas relatief kort tot Nederland, net als bijvoorbeeld Sittard dat tot in de negentiende eeuw deel uitmaakte van het Hertogdom Gulik. Voor al deze "on-Nederlandse" steden, geldt dat ook de kartografische geschiedenis afwijkt van die van de meeste steden in ons land. Zo is Huissen niet gekarteerd door Jacob van Deventer, die in de zestiende eeuw in opdracht van Filips II meer dan 250 Nederlandse steden in kaart bracht. Logischerwijs ontbreekt Huissen ook in de Nederlandse stedenatlas van Joan Blaeu (1649). Ook in internationale stedenatlassen, zoals Braun en Hogenbergs *Civitates Orbis Terrarum* (1575-1618), komt Huissen niet voor, vermoedelijk vanwege haar geringe omvang en internationaal belang.

Hoewel er weinig echte stadsplattegronden van Huissen bekend zijn, biedt *Kaarten van Huissen* genoeg interessant materiaal. In het boek passeren 39 kaartfragmenten de revue die betrekking hebben op het hele grondgebied van de Kleefse enclave Huissen en Malburgen. Het grootste deel van de in het boek opgenomen kaarten hebben een (pre)kadastraal karakter. Dit wordt al duidelijk in de inleiding waar de verschillende kaarttypen uiteengezet worden: de legerboeken van 1577 en 1586, het geplande *Kataster* van 1632 en het Pruisische of Kleefse *Kataster* van 1731 kunnen alle drie als prekadastrale karteringen (in ruime zin) beschouwd worden. Vervolgens worden de Franse en Nederlandse prekadasterkaarten uit het begin van de negentiende eeuw (de directe voorlopers van het kadaster) en de kadasterkaarten van 1832 onderscheiden. Deze laatste groep wordt in het boek buiten beschouwing gelaten omdat deze kaarten in 2012 al in de reeks Kadastrale Atlas Gelderland verschenen is. Een laatste kaarttype dat opgevoerd wordt zijn de 'gelegenheidskaarten', een soort restcategorie, die wij eerder zouden omschrijven als civiel- en cultuurtechnische kaarten.

Hoewel het doel van de publicatie is een zo volledig mogelijk beeld te geven van de situatie van Huissen in het verleden, kan het werk niet gezien worden als een uit-

puttende kartobibliografie. In dit verband is het jammer dat de kadastrale kaarten van 1832 en bijvoorbeeld ook uitsneden van vroege topografische kaarten buiten beschouwing zijn gelaten. De enige topografische kaart die in het boek opgenomen is, is een uitsnede van de *Topographische Karte von Westfalen* uit 1805. Bijzonder zijn de kaarten uit het legerboek van 1586, met onder meer een zeer grootschalige tekening van een deel van de Huissense binnenstad met gedetailleerde afbeeldingen van verschillende gebouwen. De publicatie was echter nog waardevoller geweest wanneer ervoor gekozen was de drie prekadastrale kaartboeken (1577/1586, 1632 en 1731) alle drie integraal op te nemen, als een echte bronnenpublicatie. Nu is slechts selectie van kaarten uit deze werken opgenomen, soms zowel een hele kaart als een fragment, soms alleen een fragment. Hierdoor wordt minder recht gedaan aan de context waarin deze kaarten geplaatst moeten worden en de samenhang binnen en tussen de verschillende kaartboeken. Bovendien zijn een aantal fragmentopnamen te onscherp om over een hele pagina af te beelden. Zeker als het hele kaartblad ook al afgebeeld is, voegen deze fragmenten nauwelijks iets toe.

De toelichtingen die bij de kaarten gegeven worden zijn over het algemeen summier. Ze hebben een nogal beschrijvend karakter en gaan vooral in op bepaalde topografische elementen die op de kaarten te zien zijn in relatie tot de lokale geschiedenis. Wat ik mis is dat de kaarten in een bredere geografische en/of kartografische traditie geplaatst en geduid worden. Ook wordt er weinig ingegaan op de mate van betrouwbaarheid en nauwkeurigheid van de kaarten. Een blik op de literatuurlijst leert ook dat beide auteurs vooral naar eigen publicaties verwijzen. Het raadplegen van algemene standaardwerken op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse kartografie, zoals die van Koeman en Donkersloot de Vrij, ontbreken. Aan de andere kant kan je dat wellicht ook niet verwachten van een publicatie van een historische vereniging. Deze publicatie is voor de *Historische Kring Huissen* dan ook een prestatie op zich. Voor het eerst in haar bestaan geeft het een werk van dergelijke omvang en bovendien in full-colour uit. Voor de lokaal geïnteresseerden kan deze publicatie een eerste kennismaking zijn met historisch kaartmateriaal van de eigen omgeving. Hopelijk smaakt dat naar meer, het Huissense kaartmateriaal is er aansprekend genoeg voor!

Martijn Storms

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Marleen Smit

E-mail: marleensmit@gmail.com

Varia Cartographica

International Map Year 2015-2016

De International Cartographic Association (ICA) heeft besloten gedurende de jaren 2015 en 2016 een *International Map Year* te vieren. Het Committee of Experts on Global Geospatial Information Management van de Verenigde Naties heeft zich achter dit voornemen om het belang van kaarten en geo-informatie te promoten geschaard. Inmiddels is een website in het leven geroepen: <http://internationalmapyear.org/>

Het is de bedoeling een bredere kennis over kaarten bij het algemene publiek te bewerkstelligen, met nadruk op de vervaardiging en toepassingsmogelijkheden ervan. Daarnaast beoogt de ICA scholieren en studenten de mogelijkheid te bieden meer te leren over kartografie en de daarmee verbonden geowetenschappen als geodesie, fotogrammetrie en landmeetkunde.

Bij de ICA zijn leden uit 80 landen aangesloten. Met hulp van de Verenigde Naties zal contact gelegd worden met alle andere landen, zodat het International Map Year ook werkelijk wereldwijd gevierd zal worden.

Naast het kennismaken met verschillende kaarttypen wijzen van kaartproductie, worden op de website aandacht voor de technische ontwikkeling van kartering en atlasproductie expliciet als aandachtsgebieden voor het feestjaar genoemd. Naar verwachting zullen dan ook de nodige historische kaarten tentoongesteld worden, zowel fysiek als digitaal.

Het International Map Year zal in augustus 2015 officieel van start gaan tijdens de opening van de ICA-conferentie in Rio de Janeiro, en doorlopen tot december 2016.

Bijzondere leerstoel Historische Cartografie aan de Universiteit van Amsterdam

Aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de UvA is vanwege de Stichting Cartographiæ Historicæ Cathedra een bijzondere leerstoel Historische Cartografie ingesteld. De stichting heeft ten doel het instellen en in stand houden van een leerstoel bij voorkeur aan een universiteit in Nederland op het gebied van de historische kartografie en de geschiedenis van de kartografie in de meest uitgebreide zin en met alles wat daarmee verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, zowel op het gebied van onderwijs als op het gebied van het stimuleren van onderzoek en het publiceren daarvan. De bijzondere leerstoel is gericht op de studie van Nederlandse kartografische documenten (wand-, land-, zee- en waterstaatskaarten, atlassen en globes).

De belangstelling vóór en de betekenis van de kaart als bron voor historisch onderzoek zijn gedurende de laatste decennia sterk geaccentueerd door de wijze waarop verschillende, vaak zeer uiteenlopende wetenschappelijke disciplines zich met kartografische documenten hebben beziggehouden. Sociaal- en fysisch geografen, planologen, archeologen, historici en kunsthistorici, zij allen gebruiken de kaart als een belangrijke bron bij hun onderzoek. Het behoort tot de taken van de historische kartografie om onderzoekers dit bronnenmateriaal te verschaffen. De bijzondere leerstoel is bij uitstek het middel om het belang van dit vakgebied te onderstrepen. De leerstoel zal tevens bijdragen aan verdere ontsluiting van het Nederlands kartografisch cultureel erfgoed, mede met behulp van digitale technieken.

De vacature voor bijzonder hoogleraar historische kartografie is onlangs opengesteld. De vacature is te vinden op <http://www.uva.nl/over-de-uva/werken-bij-de-uva/vacatures>; filter op 'cartografie'.

Rijksmuseum ontvangt twee uitzonderlijke globes van Blaeu in bruikleen

Het Rijksmuseum ontvangt uit particulier bezit twee uitzonderlijke globes uit de Gouden Eeuw in langdurig bruikleen. De globes werden ca. 1645-1648 vervaardigd door de wereldberoemde kaartenmakers Willem Jansz. en Johannes Willemsz. Blaeu. Het is de eerste keer dat het Rijksmuseum deze hoogtepunten van cultuur uit de Gouden Eeuw kan tonen.

De globes zijn vervaardigd van eikenhout, gips, messing, metaal en ingekleurde gravures. Het ene exemplaar is een aardglobe met daarop de laatste ontdekkingen van verre landen en kolonies zoals 'Nieuw Nederland' (New York). Op de hemelglobe zijn planeten en sterrenbeelden weergegeven.

Alles aan deze globes is uitzonderlijk. De kwaliteit (superieur), grootte (68 centimeter diameter), het graveerwerk (dat een jaar werk gekost moet hebben) én de makers. Willem Jansz (1571-1638) en zijn zoon en opvolger Joan Blaeu (1596-1673) waren de belangrijkste en meest innovatieve kaartenmakers van hun tijd. Zij verzamelden de gegevens die de Hollandse schepen vanuit de hele, toenmalig

bekende, wereld mee terug namen naar Amsterdam. De bemanningsleden hadden de opdracht gegevens op te tekenen over de landen die zij aandeden en over de hemel die zij zagen. Vader en zoon Blaeu verwerkten deze observaties op kaarten en globes. Willem Blaeu produceerde in 1617 de eerste grote globes, zijn zoon Joan leidde het bedrijf toen de globes van het Rijksmuseum werden vervaardigd (1645-1648). De globes van de familie Blaeu sierden in de zeventiende eeuw bibliotheken van vorsten en universiteiten en dienden vaak als (diplomatiek) geschenk. Zij werden recent gerestaureerd door de belangrijkste restaurator van globes, Sylvia Sumira uit Londen.

Atlas van Kooper online

De Atlas van Kooper, samengesteld door ir. Johan Kooper (1876-1939), van 1915 tot 1939 hoofdingenieur bij de Provinciale Waterstaat van Groningen, is sinds kort online te raadplegen. De Atlas bestaat uit ongeveer 67 kaarten die in een band bijeengebonden waren. De kaarten zijn uit de band gehaald en worden nu als losse stukken bewaard. Het lijkt er op dat een drietal kaarten op een eerder tijdstip uit de band verwijderd zijn.

In 1936 publiceerde Kooper zijn standaardwerk over de waterstaatshistorie van Groningen onder de titel *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (J.B. Wolters, Groningen, Batavia, 1939). Hierin heeft de auteur ook een overzicht opgenomen van de door hem geraadpleegde kaarten, die hij indeelde in een tiental categorieën. De categorieën 1 (Algemene kaarten van de provincie Groningen en omgeving), 2 (Gedrukte waterstaatkundige kaarten 1: 50.000 met grenzen van zijlvesterijen), 9 (Plattegron-

den van steden en vestingwerken) en 10 (Gemeenteatlas van de provincie Groningen door Fehse, 1862) bevatten gedrukte kaarten. In alle overige categorieën is sprake van getekende kaarten (manuscriptkaarten); doorgaans oude kaarten waarvan niet meer dan één exemplaar in de archieven bewaard is gebleven. Voor de gedrukte exemplaren maakte Kooper naar alle waarschijnlijkheid gebruik van een door hemzelf aangelegde verzameling. Aantekeningen met potlood van prijzen en hier en daar stickertjes van het befaamde antiquariaat en veilinghuis Burgersdijk en Niermans te Leiden wijzen op een actief aankoopbeleid.

Kooper heeft - zo blijkt uit de selectie - getracht een zo compleet mogelijke kartografische basis te geven aan zijn waterstaatkundig historisch werk. De band bevat namelijk ook verschillende kaarten van aangrenzende gewesten (Friesland, Drenthe, Oost-Friesland en zelfs Holland en Westfalen) als ook de befaamde paskaart uit de Atlas Maritime (1693) en de kaart die Johann Baptist Homann in 1718 uitgaf naar aanleiding van de ook voor Groningen uiterst desastreuze kerstvloed van 1717. De selectie van gedrukte prenten, plattegronden en kaarten vormt - aangevuld met de door Kooper eveneens geraad-

pleegde manuscriptkaarten - een nuttige rode draad voor een schets van de geografische geschiedenis van Groningen, de ontwikkeling van het Groninger landschap van de vroeg moderne tijd tot circa 1900. De kaarten zijn te raadplegen via de website: www.beeldbankgroningen.nl.

Eén toegang voor alle kaartencollecties van Zwitserse bibliotheken en archieven

Onder de leiding van de Zentralbibliothek Zürich (ZB) is een internetportal opgericht voor alle kaartencollecties van Zwitserse bibliotheken en archieven.

Op www.kartenportal.ch kunnen sinds kort de vele rijke Zwitserse kaartencollecties integraal doorzocht worden. Het portal maakt het tijdrovende zoeken in diverse catalogi overbodig. De website biedt enkele eenvoudige, overzichtelijke methodes om kaarten op te sporen. Naast het 'ouderwets' op titel en trefwoorden zoeken, kan er middels een interactieve kaart naar kaarten gespeurd worden. Ook biedt het portal een overzicht van alle collecties. De website vormt daarmee zowel een nationale catalogus als een collectieoverzicht, met alle bijbehorende adressen, openingstijden en verwijzingen naar websites en verdere informatie.

Kaart van Oost-Friesland en het noorden van de provincie Groningen met op een inzetkaartje de gebieden rond de Zuiderzee die door de overstroming onder water zijn komen te staan, 1717.

Samengesteld door Peter van der Krogt (p.c.j.vanderkrogt@uva.nl)
en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook: <http://www.explokart.eu/journals>

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

- Baars, Rosanne**, *Het journaal van Joannes Veltkamp (1759-1764)*. Zwolle: W-Books, 2014. - ISBN 9789462580510. - € 22,95. - 160 blz. - ill. In kl. - Veltkamp maakte vier reizen naar de Middellandse Zee en het Caraïbisch gebied en hield daarvan een journaal bij, voorzien van kleurrijke en gedetailleerde tekeningen.
- Benschop, Bob**, *Historische atlas van Voorne-Putten*. Zwolle: W-Books, 2014. - ISBN 9789462580411. - € 24,95. - 112 blz. - ill. In kl.
- Brink, Lowie**, *Nederlandse geschiedkundige schoolwandkaarten. Tevens supplement op Bibliografie en foto-overzicht van de Nederlandse schoolwandkaarten (1801-1975)*. Nijmegen: Antiquariaat De Wereld aan de Wand, 2014. - € 45,95 - ISBN 978-90-812054-0-5. - 200 blz. - ill. In kl. - met dvd.
- Clancy, Robert, John Manning & Henk Broelsma**, *Mapping Antarctica. A Five Hundred Year Record of Discovery*. Dordrecht: Springer, 2014. - ISBN 9789400743212. - € 31,75. - 328 blz. - ill. In kl.
- Ferwerda, Hans**, 'Het verzamelen van zeekaarten: Kleuren en topografie op zeekaarten'. *Caert-Thresoor* 33,3 (2014): 83-92.
- Hefferman, Michael (ed.)**, *People, Places, and Ideas in the History of Cartography*. Imago Mundi 2014 Supplement. London: Imago Mundi Ltd., 2014. 131 pp. Bevat:
- 'A Paper City: On History, Maps, and Map Collections in 18th and 19th Century Paris', door Michael Hefferman (blz. 5-20).
 - 'A View from America: Map Collecting, 'Treasure-House' Libraries, and American Civic Influences on the History of Cartography,' door James R. Akerman (blz. 21-43).
 - 'A Life in Maps: Leo Bagrow, Imago Mundi, and the History of Cartography in the Early Twentieth Century,' door Michael Hefferman en Catherine Delano-Smith (blz. 44-69).
 - 'I draw a line here and open a new chapter': The Bagrow-Almagià Correspondence 1947-1955,' by Peter Barber (blz. 70-82).
 - 'Academic Cartography, Internal Map History, and the Critical Study of Mapping Processes,' door Matthew H. Edney (blz. 83-106).
 - 'A Content Analysis of Imago Mundi, 1935-2010,' door Matthew H. Edney (blz. 107-131).
- Jäger, Eckhard**, *Die Insel Rügen auf alten Karten: Vier Jahrbunderte Kartografiegeschichte, 1532-1885*. Husum: Husum Druck- und Verlagsges. mbH u. Co., 2014. - 256 blz., ISBN 978-3-89876-740-8. - € 42,95
- Lilley, Keith D. (ed.)**, *Mapping Medieval Geographies: Geographical Encounters in the Latin West and Beyond, 300-1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. - 333 blz - \$99.- - ISBN: 978-1107036918.
- Krogt, Peter van der**, 'De 'Wereld Atlas voor Huis en Kantoor' van W. Versluys, 1922'. *Caert-Thresoor* 33,3 (2014): 80-82.
- Meurer, Peter H.**, 'Hermannus Venraed: Een vage figuur uit de geschiedenis van de vroege Nederlandse kartografie'. *Caert-Thresoor* 33,3 (2014): 93-99.
- Nalis, Henk**, 'Een 'Averlisselsche kaerte' van Joannes van Doetecum uit 1584'. In: Marion Karsch & Dinand Webbink (red.), *Historie en spiritualiteit langs IJssel en Rijn. Liber amicorum aangeboden aan Clemens Hogenstijn ter gelegenheid van zijn afscheid als stadsbistoricus van de gemeente Deventer*. Deventer: Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek, 2014, blz. 46-55.
- Strycki, Radosław (red.)**, *Eilbarda Lubinusa podró przez Pomorze = Eilbard Lubinus Reise durch Pommern*. Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 2013. - ISBN 978-83-60816-59-2. - € 50,- - 408 blz. - ill. In kl. En z.-w. [Met facsimile van Eilhard Lubinus' kaart *Nova Illustrissimi Principatus Pomeraniae Descriptio*, 1618]
- Vervust, Soetkin, & Stijn Tallir**, 'De Belgische provincie Limburg op de Kabinetskaart van Ferraris (1770-1778)'. *Caert-Thresoor* 33,3 (2014): 75-79.
- Whittington, Karl**, *Body-worlds. Opicinus de Canistris and the Medieval cartographic imagination*. Turnhout: Brepols, 2014. - € 70,- - ISBN 978-0-88844-186-7 - 224 blz. - ill. In kl.

e-Perimtron 9,3 (2014) On-line tijdschrift: <http://www.e-perimtron.org>

- Crom, Wolfgang, 'Digitisation of maps - only a colourful picture or a value added service?' (blz. 97-104).
- Simon, Rainer, Peter Pilgerstorfer, Leif Isaksen & Elton Barker, 'Towards semi-automatic annotation of toponyms on old maps' (blz. 105-112).
- Dai Prà, Elena, & Marco Mastrorunzio, 'Rectify the river, rectify the map. Geometry and geovisualization of Adige river hydro-topographic historical maps' (blz. 113-128).
- Metcalfe, Alida C., 'Water and Social Space: Using georeferenced maps and geocoded images to enrich the history of Rio de Janeiro's fountains' (blz. 129-145).
- Timár, Gabor, Zsombor Bartos-Elekes, Vasile Crăciunescu, C. Fluieraru, Zoltán Imecs & Zolt Magyar-Sáska, 'Danger doesn't vanish with the dikes: Comparison of the inundation pattern of the 2006 Danube floods and the historical topographic map of 1864 of South Romania' (blz. 146-152).

De Hollandse Cirkel 16, 3 (september 2014)

- Informatie: <http://www.bollandsecirkel.nl/>*
- Boer, Adri den, 'Opening DHC-depot in Delft' (blz. 90-93).
- Holsbrink, Henk, 'Atlas der Stadslanden van Groningen (1)' (blz. 94-100).
- Boer, Adri den, 'Geometrisch handschrift van rond 1810?' (blz. 101-103).

IMCoS Journal 138 (Autumn 2014)

- Informatie: <http://www.imcos.org/imcos-journal>*
- Meurer, Peter H., 'Lost with Traces: Johann Hoffmann's deck of playing cards with maps of non-European lands' (blz. 15-19).
- Sumira, Sylvia, 'Exploring the Globe: A conservator's journey' (blz. 20-26).
- Marshall, Kate, 'French and Indian War Era Reports in North-America: Manuscript sources in the King's Topographical Collection' (blz. 29-35).
- Opll, Ferdinand, 'Worth a Look: A rediscovered early city plan of Vienna in the seventeenth century' (blz. 46-49).

The Old Map Quarterly 1 (Autumn 2014)

- Nieuw Koreaans tijdschrift. Alleen de artikelen met een Engelse vertaling zijn hier vermeld. Informatie: <http://tmecca.com/oldmap/index.htm>*
- Han Sang-bok, 'The historical meaning of the Joseon world map of 1402' (blz. 10-14).
- Oh Sang-hak, 'The production and content of the Honilgangni yeokdae gukdo jido' (blz. 16-23).
- Choi Sun-woong, 'A different version of the Honilgangni yeokdae gukdo jido' (blz. 24-35).
- Oh Gill-sun, 'Report of copying the Honilgangni yeokdae gukdo jido' (blz. 36-38).
- Choi Sun-woong, 'Seoul University Kyujanggak Institute For Korean Studies' (blz. 40-43).
- Lee Sang-tae, 'Ancient maps and the period of the Three Kingdoms' (blz. 50-55).

The Portolan 91 (Winter 2014)

- Informatie: <http://www.washmapsociety.org/The-Portolan-Journal.htm>*
- Laprairie, Richard (Rick), 'Reoriented Perspectives on the Clowes Map of 1701' (blz. 9-22).
- Lourie, Ira S., 'The U.S. Johnson Map Project's Rarity Index for Johnson Atlas Maps' (blz. 23-41).

Inter-Antiquariaat *Mefferdt & De Jonge*

INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten

Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841
www.inter-antiquariaat.nl interantiquariaat@chello.nl

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

ANTIQUARIAT
Norbert Haas

-ANTIQUE MAPS
AND PRINTS -

An den Kastanien 31
47551 Bedburg-Hau (Germany)
Phone: +49 (0)2821 7115 991
Fax: +49 (0)2821 7115 993
E-mail: info@antiquariat-norbert-haas.de

www.antiquariat-norbert-haas.de

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**19-22
Mei
2015**

**Kijkdagen
14-17 Mei**

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Cartografisch Antiquariaat

ANTIEKBOERDERIJ GRAAFLAND

ANTIEKE LANDKAARTEN & OUDE PRENTEN VAN DORPEN EN STRATEN

Snelgroeiende collectie antieke landkaarten en topografische prenten

17 en 7 provinciën, oude stads- en dorpsgezichten, stadsplattegronden, rivierkaarten, polderkaarten en wereldkaarten

www.antiekboerderijgraafland.nl

Graafland 71-A, 2964 BK Groot-Ammers

Tel. : 0184 - 600926 / Mob. : 06-41245207

Email: info@antiekboerderijgraafland.nl

Twitter: @Antiekeprent

Open op zaterdagen van 10.00 tot 15.30u (of op afspraak)

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
 - 17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland:
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

Antiquariaat

Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)

4331 JV Middelburg

telefoon

0118 674141

mobiel

06 28146967

e-mail

mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:

donderdag

10.00 - 21.00 uur

vrijdag

10.00 - 18.00 uur

zaterdag

10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam

Singel 279

1012 WG Amsterdam

Geopend: zaterdag

10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

XXL FORMATEN

Grote posters, land- en bouwkaarten verborgen in het depot? Die tijd is voorbij! Deel online de grootste schatten van uw collectie.

- Optisch zuivere opnames door unieke digitaliseringstechnologie
- Minimale manipulatie van kostbare originelen
- Beheer bestanden en metadata in Memorix Major
- Online toegankelijke collectie met gebruiksvriendelijke viewers

<http://picturae.com/nl/digitaliseren/groot-formaat>

'Sharing ideas, enriching your cultural heritage'